ਦਸਵਾਂ ਅਧਿਆਇ
ਵਿਭੂਤੀ-ਯੋਗਹ

10.01 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨੁ-ਵਾਚ : *श्री भगवानुवाच*

भूयः एव महत्-बाहो, श्रृणु मे परमम् वचः। यत् ते अहम् प्री-यमाणाय, वच्-स्यामि हित-काम्यया॥

ਭੂਯਹ ਏਵ ਮਹਤ੍ਬਾਹੋ, ਸ਼੍ਰਣੁ ਮੇ ਪਰਮਮ੍ ਵਚਹ।

ਯਤ੍ ਤੇ ਅਹਮ੍ ਪ੍ਰੀ ਯਮਾਣਾਯ, ਵਚ੍ ਸ੍ਯਾਮਿ ਹਿਤ ਕਾਮ੍ਯਯਾ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨੁਵਾਚ : ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਬੋਲੇ। ਭੂਯਹ : ਵਾਰ ਵਾਰ, ਦੁਬਾਰਾ। ਏਵ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਮੁਹਤ੍ਬਾਹੋ : ਹੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਯੁਕਤ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ। ਸ਼੍ਰਣੁ : ਸੁਣਦੇ ਹਨ। ਮੇ : ਮੈਨੂੰ। ਪਰਮਮ੍ : ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ। ਵਚਹ : ਸ਼ਬਦ। ਯਤ੍ : ਕਿਹੜਾ। ਤੇ : ਤੁਹਾਨੂੰ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ ਮੇਰਾ। ਪ੍ਰੀਯਮਾਣਾਯ : ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹੋ। ਵਚ੍ਸ੍ਯਾਮਿ : ਮੈਂ ਐਲਾਨ ਕਰਾਂਗਾ। ਹਿਤਕਾਮ੍ਯਯਾ : ਤੁਹਾਡੀ ਬਿਹਤਰੀ ਭਲਾਈ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਬੋਲੇ : 'ਹੇ ਮਹਾਬਾਹੋ! ਮੇਰੇ ਪਰਮ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਬਚਨਾਂ ਨੂੰ ਤੂੰ ਫਿਰ ਸੁਣ। ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਮੈਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਤਾ (ਤੇਰੇ) ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਹਾਂਗਾ।'

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਭੂਯਹ ਏਵ – ਭਗਵਾਨ ਦੀਆਂ ਭਿਵੂਤੀਆਂ ਨੂੰ ਤੱਤਵ ਤੋਂ ਜਾਨਣ 'ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਿਰਪਾ ਵੱਸ ਹੋ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਨੇ 7.07 ਤੋਂ 7.12 ਸ਼ਲੋਕ ਤੱਕ ਕਾਰਨ ਰੂਪ ਤੋਂ, ਸਤਰਾਂ ਭਿਵੂਤੀਆਂ ਤੇ ਨੌਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਸੋਲਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਤੋਂ 19ਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਤੱਕ ਕਾਰਜ ਕਾਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸੈਂਤੀਸ਼ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਦੱਸੀਆਂ ਹਨ। ਏਥੇ ਹੋਰ ਭਿਵੂਤੀਆਂ ਦੱਸਣ ਲਈ (ਦੇਖੋ 7.14, 9.22, 9.34) ਭਗਤੀ ਦਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਭੂਯਹਏਵ ਏਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਸ਼੍ਰਣੁ ਮੇ ਪਰਮਮ੍ ਵਚਹ – ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਮਹਿਮਾ, ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, 'ਕਿ – ਤੂੰ ਫਿਰ ਮੇਰੇ ਪਰਮ ਵਚਨ ਨੂੰ ਸੁਣ। ੦ ਦੂਜਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਜਾਂ ਜਦੋਂ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਗੱਲ ਜਾਂ ਮਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਦੱਸਦੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਆਪ 'ਪਰਮਵਚਨ' 'ਰਹੱਸਯ' ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। (ਦੇਖੋ 4.03, 18.64) ਕਿ ਤੂੰ ਸੰਪੂਰਣ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨ ਦੀ ਝੰਝਟ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਇੱਕ ਮੇਰੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾ। ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਸੰਪੂਰਣ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਚਿੰਤਾ, ਮੱਤ ਕਰ (18.66) ਏਥੇ 'ਸ਼੍ਰਣੁ ਮੇ ਪਰਮਮ੍ ਵਚਹ – ਪਦਾਂ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਮੰਤਵ ਹੈ, ਕਿ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭਾਵ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਭਾਵ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ, ਸੱਤ ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀ ਚਾਰ ਸੰਕ ਆਦਿ ਤੇ ਚੌਦਾਂ ਮਨੂ – ਮੇਰੇ ਹੀ ਮਨ 'ਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ। ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਹੈ। ੦ ਤੇਰਵੇਂ, ਚੌਧਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੱਤਵੇਂ ਅਤੇ ਨੌਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਚਰਚਾ ਹੈ। ਚੌਧਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਪਰਮ ਭੂਯਹ ਪ੍ਰਵਕਸ਼ਯਾਮਿ ਗ੍ਯਾਨਾਨਾਂ ਗ੍ਯਾਨ ਮੁਤੱਮਮ੍ ਕਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਏਥੇ ਦਸਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ 'ਸ਼੍ਰਣੁ ਮੇ ਪਰਮਮ੍ ਵਚਹ, ਕਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਸਮਝ ਦੀ, ਵਿਵੇਕ ਵਿਚਾਰ ਦੀ, ਮੁੱਖਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਵਚਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਵਿਚਾਰ ਪੂਰਵਕ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਭਗਤੀ-ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਧਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਮੁਖਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਾਧਕ ਵਚਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਸ਼ਰਧਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੂਰਵਕ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਏਥੇ ਪਰਮਮ੍, ਵਚਹ ਕਿਹਾ ਹੈ। ੦ ਯਤ੍ ਤੇ ਅਹਮ੍ ਪ੍ਰੀ – ਯਮਾਣਾਯ, ਵਚ ਸ੍ਯਾਮਿ ਹਿਤ ਕਾਮ੍ ਯਯਾ – ੦ ਸੁਣਨ ਵਾਲਾ ਵਕਤਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਵਕਤਾ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸੁਨਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਤਿ ਕਿਰਪਾ ਪੂਰਵਕ ਹਿਤ ਭਾਵਨਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਹੀ ਵਕਤਾ ਵਚਨ ਉਸ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਕਹੇ ਗਏ ਵਿਸ਼ੇ ਸ਼੍ਰੋਤਾ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅਟੱਲ ਰੂਪ ਤੋਂ ਜੰਮ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੋਤਾ ਦੀ ਰੁਚੀ ਭਗਵਾਨ ਲਈ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਹਿਤਕਾਮ੍ਯਯਾ – ੦ ਸ਼ੰਕਾ ਦੂਰ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਭਗਵਾਨ ਕਾਮਨਾ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਆਪ ਕਾਮਨਾ ਕਿਉਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ? ਜੋ ਆਪਣੇ ਲਈ ਸੁੱਖ ਆਰਾਮ ਭੋਗ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਕਾਮਨਾ ਹੈ। ਪਰ ਏਥੇ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਲਈ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਕੀਤੀ ਇੱਛਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਰਬੱਤ ਤਾ ਭਲਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਹੁਣ ਤੱਕ ਅਰਜਨ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਉਚਾਰੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਅਰਜਨ ਦੀ ਇਸ ਸ਼ਰਧਾ ਉੱਪਰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹਨ ਤੇ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੋ ਕੁੱਝ ਉਹ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਹੁਣ ਸਮਝਾਉਣ ਲੱਗੇ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਸੁਣਦਾ ਰਹੇ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਰਹੇ। ਵੇਦਾਂਤਕ ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ, ਜੇ ਅਧਿਆਪਕ ਚਤੁਰ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਅਤੇ ਚੇਤਨ ਹੈ ਤਾਂ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਨੂੰ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।' ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਅਰਜਨ ਦੋਵੇਂ ਇਸ ਕਥਨ ਉੱਪਰ ਪੂਰੇ ਉਤਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਉਸੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਨੂੰ ਹੀ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਉਸ ਅੰਦਰ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤੀ-ਸ਼ਰਧਾ ਸਤਿਕਾਰ ਤੇ ਹੋਰ ਨਵਾਂ ਕੁੱਝ ਜਾਣਨ ਦੀ ਜਗਿਆਸਾ ਹੋਵੇ।

✪ ✪ ✪

10.02 ਸ਼ਲੋਕ

न मे विदुः सुर-गणाः, प्र-भवम् न महत्-ऋषयः। अहम् आदिः हि देवानाम्, महत्-ऋषीणाम् च सर्वशः॥

ਨ ਮੇ ਵਿਦੁਹ ਸੁਰਗਣਾਹ, ਪ੍ਰਭਵਮ੍ ਨ ਮਹਤ੍ .ਸ਼੍ਯਹ।

ਅਹਮ੍ ਆਦਿਹ ਹਿ ਦੇਵਾਨਾਮ੍, ਮਹਤ੍ ਸ਼੍ਰਸ਼ੀਣਾਮ੍ਚ ਸਰ੍ਵਸ਼ਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਨ : ਨਹੀਂ। ਮੇ : ਮੇਰਾ। ਵਿਦੁਹ : ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਸੁਰਗਣਾਹ : ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਜਜਮਾਨ। ਪ੍ਰਭਵਮ੍ : ਮੂਲ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਮਹਤ੍ਰਸ਼ਯਹ : ਮਹਾਨ ਰਿਸ਼ੀ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਆਦਿਹ : ਆਰੰਭ। ਹਿ : ਲਈ। ਦੇਵਾ ਨਾਮ੍ : ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ। ਮਹਤ੍ਰਸ਼ੀਨਾਮ੍ : ਮਹਾਨ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਸਰ੍ਵਸ਼ਹ : ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਮੇਰੀ ਉਤਪਤੀ ਅਥਵਾ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਦੇਵਤਾ ਲੋਕ ਜਾਣਦੇ ਹਨ, ਨਾ ਹੀ ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀ ਲੋਕ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂ ਮੈਂ ਹੀ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਦੇਵਤਿਆਂ ਅਤੇ ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਆਦਿਕਰਣ ਹਾਂ, ਅਥਵਾ ਸਰੋਤ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਨ ਮੇ ਵਿਦੁਹ ਸੁਰਗਣਾਹ, ਪ੍ਰਭਵਮੁਨ ਮਹਤ੍ ਰਿਸ਼ਯਹ – ਭਾਵੇਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ... (.... ਸਰ੍ਵਸ਼ਹੇ॥) ਦੇ ਸਰੀਰ ਬੁੱਧੀ ਲੋਕ ਸਾਮੱਗਰੀ ਆਦਿ ਦਿਵਯ ਹਨ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ। ੦ ਮਤੁਸ੍ਯ ਸ਼ਿਛਪ ਆਦਿ ਅਵਤਾਰ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਕਿਰਿਆ ਭਾਵ ਤੇ ਵਿਭੂਤੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਲਕਸ਼ ਨੂੰ, ਹੇਤੂਆਂ ਨੂੰ, ਦੇਵਤਾ ਭੀ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਦਰਸ਼ਨ ਬਹੁਤ ਕਠਿਨਾਈ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਭਿਲਾਸ਼ੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। (11.52) ੦ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਮੰਤਰਾਂ, ਵਿਦਿਆਵਾਂ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਉੱਠੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਜੋ ਦਿਵਯ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਯੁਕਤ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਕੁੱਝ ਜਾਣਨਾ ਤੇ ਪਾਉਣਾ ਕੁੱਝ ਕਰਨਾ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਅਜਿਹੀ ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀ ਵੀ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਜਾਂ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਣ ਨੂੰ, ਤੇ ਹੋਰ ਮੇਰੀਆਂ ਲੀਲ੍ਹਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ। ੦ ਉੱਚ ਪਦ ਲਈ ਦੇਵਤਾ ਤੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਰਿਸ਼ੀ ਦੀ ਪਦਵੀ ਭਗਵਾਨ ਵੱਲੋਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਆਦਿ ਭਗਵਾਨ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਜੋ ਸ਼ਕਤੀ, ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਹ ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦੇ। ਜਿਵੇਂ ਇੱਕ ਬਾਲਕ, ਮਾਂ ਦੀ ਕੁੱਖ 'ਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਮਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਸੰਬੰਧ ਜਾਂ ਮਾਂ ਦੇ ਪੇਟ 'ਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦੇ ਭੇਤ, ਸੰਬੰਧੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦਾ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀ ਰਿਸ਼ੀ ਦੇਵਤੇ, ਭਾਵੇਂ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਉਤਪਨ ਹੋਏ ਹਨ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ। ਕਾਰਜ ਆਪਣੇ ਕਾਰਨ ਵਿੱਚ, ਲੀਨ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਣ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਵਤੇ ਰਿਸ਼ੀ, ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਹੋਣ 'ਤੇ ਕਾਰਨ ਰੂਪ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦੇ, ਫਿਰ ਵੀ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ੦ ਦੇਵਤਿਆਂ, ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਸਨ ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਵੀ ਰਹਿਣਗੇ। ਭਗਵਾਨ ਸਥਿਰ ਹਨ, ਸਥਾਈ ਹਨ, ਅਨੰਤ ਹਨ, ਸਦੀਵੀ ਹਨ। ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹਨ। ਪਰ ਭੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਸਤੇ ਸਮਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਮਾਇਆ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਛਲ ਕਪਟ ਕਰਨ ਨਾਲ ਦਾਨਵ ਮੈਨੂੰ ਜਾਣ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਜਨਮ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬਚਪਨ, ਉਸ ਦੀ ਜਵਾਨੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਹੀ ਪਤਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਦ ਕਿ ਪੁੱਤਰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅੱਖੀਂ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਸਕਦਾ। ਦਿੱਬ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੇ ਸਮਰੂਪਤਾ ਵਾਲਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਸਰੋਤ ਤੇ ਗਵਾਹ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਭੂ ਸਰੋਤ ਤੋਂ ਉਪਜੀ ਹੈ, ਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਮਾ ਜਾਵੇਗੀ। ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਮਹਾਨ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਵਰਗੇ ਪੂਰਣ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਵੀ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸੂਝ ਬੂਝ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਤਾਂ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੇ, ਜੋ ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਹਨ, ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦੇ। ਉਹ ਤਾਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਮੋਟੀ ਸ਼ੋਭਾ ਵਡਿਆਈ ਹੀ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਅਵਤਾਰ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ, ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਆ ਕੇ ਜ਼ਾਲਮਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਾਈ ਲੜੀ ਤੇ ਲੋਕ ਕਲਿਆਣ ਕਾਰਜ ਕੀਤੇ। ਸਤਿ ਹੱਕ ਇਨਸਾਫ ਮਰਯਾਦਾ, ਉੱਚੇ ਸੁੱਚੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਲਈ ਕਾਰਜ ਕੀਤੇ।

✪ ✪ ✪

10.03 ਸ਼ਲੋਕ :

यः माम् अ-जम् अन्-आदिम् च, वेद्-ति लोक-महा-ईश्वरम्। अ-सं-मुह्-तः सः मर्त्येषु, सर्व-पापैः प्र-मुच्-यते॥

ਯਹ ਮਾਮ੍ ਅਜਮ੍ ਅਨ੍ ਆਦਿਮ੍ ਚ, ਵੇਦ੍ਤਿ ਲੋਕ ਮਹਾਇਸ਼੍ਵਰਮ੍।
ਅਸੰਮੁਹ੍ਤਹ ਸਹ ਮਰ੍ਤ੍ਯੇਸ਼ੁ, ਸਰ੍ਵਪਾਪੈਹ ਪ੍ਰਮੁਚ੍ਯਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਹ : ਕੌਣ। ਮਾਮ੍ : ਮੇਰਾ। ਅਜਮ੍ : ਜੋ ਪੈਦਾ ਨਾ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ, ਜਨਮ ਰਹਿਤ। ਅਨ੍ਾਦਿਮ੍ : ਜਿਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਨਾ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ। ਚ : ਅਤੇ। ਵੇਦ੍ਤਿ : ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਮਹਾਇਸ਼੍ਵਰਮ੍ : ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮਹਾਂ ਮਾਲਕ। ਅੰਸਮੁਹ੍ਤਹ : ਜਿਸ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕੇ, ਜੋ ਛਲਿਆ ਨਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਸਹ ਮਰ੍ਤ੍ਯੇਸ਼ੁ : ਉਹ ਨਾਸ਼ ਹੋਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਸਰ੍ਵਪਾਪੈਹ : ਸਾਰੇ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ। ਪ੍ਰਮਚ੍ਯਤੇ : ਮੁਕਤ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਆਦਰ ਰਹਿਤ, ਜਨਮ ਰਹਿਤ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮਹਾਨ ਈਸ਼੍ਵਰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮ੍ਰਿਤਯਜਨਾ ਅਥਵਾ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਮੋਹ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਯਹ ਮਾਮ੍ ਅਜਮ੍ ਅਨ੍ ਆਦਿਮ੍ ਚ – ਵੇਦ੍ਤਿ ਲੋਕਮਹਾ ਈਸ਼੍ਵਰ੍ਮ = ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਇਹ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਅੱਜ (ਜਿਸ ਦਾ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ) ਅਨਾਦਿ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਕਾਲ ਦੇ ਵੀ ਕਾਲ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਸੰਪੂਰਨ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਈਸ਼ਵਰ ਹਨ, ਅਰਥਾਤ ਸਵੱਰਗ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਤੇ ਪਾਤਾਲ ਰੂਪ ਜੋ ਤ੍ਰਿਲੋਕੀ ਹੈ, ਦੇ ਮਾਲਕ ਹਨ। ਤ੍ਰਿਲੋਕ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਉੱਪਰ ਹਕੂਮਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਮਹਾਨ ਕਰਤਾ ਹਨ। ੦ ਅਸੰਮੁਹ੍ਤਹ ਸਹ ਮਰ੍ਤ੍ਯੇਸ਼ੁ, ਸਰਵ ਪਾਪੈਹ ਪ੍ਰਮੁਚ੍ਯਤੇ – ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਅਜਮ੍ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ, ਲੋਕ ਮਹਾਈਸ਼ਵਰ ਜਾਣ ਲੈਣ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਪਾਪ ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਅਜਨਮੇ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਮਹਾਨ ਈਸ਼ਵਰ ਹਨ। ਸਭ ਥਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਹਰ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ, ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹਨ। ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨਾਲ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਛਿਣ ਭੰਗਰ ਹੈ। ਜੋ ਹਰ ਛਿਣ ਬਦਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ, ਜਿਸ ਛਿਣ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਛਿਣ ਉਹ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ, ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਇਸ ਸੱਚ ਨੂੰ ਮੰਨ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ 'ਮੈਂ' ਤੇ ਮੇਰਾਪਨ ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਸ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਤੋਤੇ ਵਾਂਗ ਸਿੱਖਿਆ ਗਿਆਨ, ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਅਸਮੂੜ੍ਹਤਾ ਕੀ ਹੈ ? ਸੰਸਾਰ ਸਰੀਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਵੀ ਨਾਲ ਕਦੇ ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਨਾ ਕੋਈ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਾ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਵੱਖ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਨਾ ਜਾਣਨਾ ਹੀ ਸਮ-ਮੂੜਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਹੀ ਅਸਮਮੂੜ੍ਹਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਅਸਮੂੜ੍ਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਅਸਮੂੜ੍ਹ ਪੁਰਸ਼ ਮੇਰੇ ਸਗੁਣ,

ਨਿਰਗੁਣ ਸਾਕਾਰ ਨਿਰਾਕਾਰ ਰੂਪ ਨੂੰ ਤੱਤਵ ਤੋਂ ਜਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਲੀਲ੍ਹਾ ਰਹੱਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਈਸ਼ਵਰ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਤਿ ਕੋਈ ਸ਼ੰਕਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸੰਪੂਰਣ ਨਿਰਪੇਖ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ, ਉਹ ਤਾਂ ਨਾ ਜਾਣਨ ਯੋਗ ਹੈ, ਭਵਿੱਖ ਦ੍ਰਸ਼ਟਾ (ਅਵਤਾਰ) ਦੀ ਤ੍ਰਗੜੀ, ਜੋ ਵੇਖੀ ਗਈ ਹੈ ਜਾਂ ਵੇਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਹੈ - ਪ੍ਰਭੂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਬੇਅੰਤ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ - ਉਸ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਦੀ ਝਲਕ ਮਾਤਰ ਕੇਵਲ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਮੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਹੀ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਇੰਜ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਸੁਰਾਖ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਰੇ ਅਸਮਾਨ ਵੱਲ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਪਰੰਤੂ ਇੱਕ ਸਾਧਕ ਲਈ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ। ਉਹ ਜਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਅਨਾਦਿ ਹੈ, ਅਜੂੰਨੀ ਹੈ, ਸਰਬ-ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਹੈ, ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰਾਂ ਦਾ ਕਰਤਾ ਹੈ, ਮਾਲਕ ਹੈ। ਇੰਜ ਜਾਣ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਗਿਆਨੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਛਲ ਸਕਦਾ। ਪਾਪ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

10.04 ਸ਼ਲੋਕ :

ਬੁਧ੍-ਤਿ: ਗ੍ਯਾ-ਨਮ੍ ਅ-ਸਮ੍-ਮੋਹ:, ਕ੍ਸ਼ਮਾ ਸਤ੍ਯਮ੍ ਦਮ: ਸ਼ਮ:। ਸੁਖਮ੍ ਦੁ:ਖਮ੍ ਭਵ: ਅ-ਭਾਵ:, ਭਯਮ੍ ਚ ਅ-ਭਯਮ੍ ਏਵ ਚ॥

ਬੁਧ੍ਤਿਹ ਗ੍ਯ੍ਾਨਮ੍ ਅਸਮ੍ ਮੋਹਹ, ਕ੍ਸ਼ਮਾ ਸਤ੍ਯਮ੍ ਦਮਹ ਸ਼ਮਹ।

ਸੁਖਮ੍ ਦੁਖਹਮ੍ ਭਵਹ ਅਭਾਵਹ, ਭਯਮ੍ ਚ ਅਭਯਮ੍ ਏਵ ਚ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਬੁਧ੍ਤਿਹ : ਬੁੱਧੀਮਾਨਤਾ। ਗ੍ਯ੍ਾਨਮ੍ : ਸਿਆਣਪ ਬੁੱਧੀ ਅਕਲ। ਅਸਮ੍ ਮੋਹਹ : ਮਾਇਆ ਰਹਿਤ। ਕ੍ਸ਼ਮਹ : ਮੁਆਫ਼ੀ। ਸਤ੍ਯਮ੍ : ਸੱਚ। ਦਮਹ : ਸਵੈ ਨਿਯੰਤਰਣ। ਸ਼ਮਹ : ਸ਼ਾਂਤੀ, ਚੁੱਪ, ਖਾਮੋਸ਼ੀ। ਸੁਖਮ੍ : ਖੁਸ਼ੀ। ਦੁਖਮ੍ : ਦੁੱਖ। ਭਵਹ : ਜਨਮ। ਅਭਾਵਹ : ਜਿਸਦੀ ਹੋਂਦ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਹੋਂਦ ਰਹਿਤ। ਭਯਮ੍ : ਡਰ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਭਯਮ੍ : ਡਰ-ਰਹਿਤ, ਨਿੱਡਰ। ਏਵ : ਵੀ। ਚ : ਅਤੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਬੁੱਧੀ ਗਿਆਨ, ਮੋਹ ਹੀਣਤਾ, ਮੁਆਫ਼ ਕਰਨਾ, ਸਤਿ, ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਉੱਪਰ ਸੰਜਮ, ਅੰਤਹਕਰਣ ਦਾ ਸੰਜਮ, ਸੁੱਖ ਦੁੱਖ, ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਪਰਲੋ ਅਤੇ ਭੈਅ ਅਤੇ ਅਭੈਅ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਬੁੱਧਿਤਹ = ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਨਿਸ਼ਚਯ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਵਿਰਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਬੁੱਧੀ ਹੈ। ੦ ਗ੍ਯ੍ਾਨਮ੍ - ਸਾਰ ਅਸਾਰ, ਗ੍ਰਾਹਮ, ਅਗ੍ਰਾਹਮ, ਨਿਤ੍ਯ ਅਨਿਤ੍ਯ ਸਤਮ੍ ਅਸਤ੍ਰੇ, ਉਚਿੱਤ ਅਨਉਚਿਤ, ਕਰਤੱਵ ਅਕਰਤੱਵ - ਅਜਿਹਾ ਜੋ ਵਿਵੇਕ ਅਰਥਾਤ ਵੱਖ ਵੱਖ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ - ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਗਿਆਨ ਹੈ। ੦ ਅਸਮ੍ ਮੋਹਹ - ਸਰੀਰ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਉਤਪਤੀ ਵਿਨਾਸ਼ਸ਼ੀਲ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਭੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰਾਪਨ ਕਰਨ ਦਾ ਨਾਂ - ਸਮ-ਮੋਹ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਨਾਂ ਅਸਮੋਹ ਹੈ। ੦ ਕ੍ਸ਼ਮਾ - ਕੋਈ ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਤਿ ਕਿੱਡਾ ਵੀ ਵੱਡਾ ਅਪਰਾਧ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕਰੇ - ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਮਰੱਥਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਹਿ ਲੈਣਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਤਰਫ਼ ਤੋਂ, ਏਥੇ ਤੇ ਪਰਲੋਕ ਵਿੱਚ ਕਿਧਰੇ ਦੰਡ ਨਾ ਮਿਲੇ - ਅਜਿਹਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਨਾਂ ਕ੍ਸ਼ਮਾ ਹੈ। ੦ ਸਤ੍ਯਮ੍ = ਸਤ੍ ਸਰੂਪ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਤ੍ਯ ਭਾਸ਼ਣ ਕਰਨਾ ਅਰਥਾਤ ਜਿਵੇਂ ਸੁਣਿਆ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਸਮਝਿਆ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥ ਤੇ ਅਭਿਮਾਨ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ, ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਲਈ ਨਾ ਵਧੇਰੇ ਨਾ ਘਟ ਵੈਸਾ ਵੀ ਵੈਸਾ, ਇਹ ਦੱਸਣ ਦਾ ਨਾਂ ਸੱਤ੍ਯ ਹੈ। ੦ ਦਮ੍ਹ ਸ਼ਮਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਕਰਨ ਦਾ ਨਾਂ 'ਦਮਹ' ਹੈ ਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰਿਕ ਭੋਗਾਂ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਤੋਂ ਛੁਡਾਉਣ ਦਾ ਨਾਂ ਸ਼ਮ ਹੈ। ੦ ਸੁਖਮ੍ ਦੁਖਮ੍ - ਸਰੀਰ ਮਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹਾਲਾਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ 'ਤੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਜੋ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁੱਖ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਹਾਲਾਤ ਹੋਣ ਤਾਂ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਅਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਦੁੱਖ ਹੈ। ੦ ਭਵਹ ਅਭਾਵਹ = ਸੰਸਾਰਕ ਵਸਤੂ ਵਿਅਕਤੀ ਘਟਨਾ ਹਾਲਾਤ ਭਾਵ ਆਦਿ ਦੇ ਉਤਪਨ ਹੋਣ ਦਾ ਨਾਂ 'ਭਵਹ' ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਲੀਨ ਹੋਣ ਦਾ ਨਾਂ ਅਭਾਵਾਹ ਹੈ। ੦ ਭਯਮ੍ ਚ ਅਭਯਮ੍ ਏਵ ਚ, ਆਪਣੇ ਆਚਰਣ ਭਾਵ ਆਦਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੇ ਲੋਕ ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋਣ ਤੋਂ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਅਨਿਸ਼ਟ ਹੋਣ ਦੀ ਜੋ ਸ਼ੰਕਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ - ਉਸ ਨੂੰ ਭੈਅ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਚਰਣ ਭਾਵ ਆਦਿ ਚੰਗੇ ਹਨ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੇ। ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤੋਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕੋਈ ਆਚਰਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਤਾਂ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਅਨਿਸ਼ਟ ਹੋਣ ਦੀ ਅਸ਼ੰਕਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ, ਅਰਥਾਤ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਭੈਅ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਏਸੇ ਨੂੰ ਅਭਯਮ੍ ਅਥਵਾ ਅਭੈਅ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਹੋਣ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੱਛਣਾ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਵਧੇਰੇ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਿੰਨੀਆਂ ਰਹੱਸਪੂਰਣ ਹਨ, ਸੁਖਮ ਹਨ ਤੇ ਤੀਬਰ ਹਨ, ਜਟਿਲ ਹਨ, ਅਥਵਾ ਗੂੜ ਹਨ। ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਆਤਮਾ ਦੀ ਸੂਝ ਸਿਆਣਪ ਅਤੇ ਵਿਵੇਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਮ੍ ਮੋਹ ਅਥਵਾ ਛਲ ਰਹਿਤ ਹੋਣਾ, ਮਨ ਦੀ ਸਵੱਛਤਾ, ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਸੰਕਟਮਈ ਤੇ ਪਰੀਖਿਆ ਦੀ ਘੜੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਜੋ ਮਨ ਦੁੱਖ ਸੰਕਟ ਸਮੇਂ ਠੱਗਿਆ ਨਾ ਜਾਵੇ। ਨਾ ਡੋਲੇ, ਨਾ ਘਬਰਾਵੇ, ਸਥਿਰ ਰਹੇ, ਉਹ ਮਨ ਅਸਮ੍ ਮੋਹਹ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਕ੍ਸ਼ਮਾ ਮੁਆਫ਼ ਕਰਨਾ - ਸਬਰ ਸੰਤੋਖ ਅਡੋਲਤਾ, ਦਿਆਲਤਾ ਉੱਚੇ ਸੁੱਚੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਮਨ ਬਲਵਾਨ ਹੈ, ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੈ, ਨਿੱਡਰ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮੁਆਫ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਤਿਅਮ ਸਤਿ ਜੋ ਕੁੱਝ ਵੇਖਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਹੂਬਹੂ ਬਿਆਨ ਕਰ ਦੇਣਾ, ਜੋ ਜਾਣਦੇ ਹੋ, ਜੋ ਤਜਰੱਬੇ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਡਰ ਸਹੀ ਬਿਆਨ ਸਤਿ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਸ਼ੁੱਧ ਮਨ ਬਲਵਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਬੋਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦਮਹ ਦਾ ਅਰਥ - ਸਵੈ ਨਿਅੰਤਰਣ ਹੈ। ਜੋ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ - ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸਪੱਰਸ਼ ਕਰਨਾ, ਸੁਆਦ ਲੈਣਾ, ਵੇਖਣਾ, ਸੁੰਘਣਾ ਅਤੇ ਸੁਣਨਾ, ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਹੱਥ, ਜੀਭ, ਅੱਖਾਂ, ਨੱਕ, ਕੰਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ। ਸ਼ਮਹ = ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਮਾਧੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਜੋ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਯੁਕਤ ਹੈ, ਸ਼ਾਂਤ ਹੈ, ਸਬਰ ਸੰਤੋਖ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਚੁੱਪ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਵੱਡਪਣ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੁੱਧੀ, ਮਨ ਦੀ ਪਰਪੱਕਤਾ, ਮੁਆਫ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸਤਿਅਮ - ਸੱਚ ਬੋਲਣ ਦੀ ਦਲੇਰੀ, ਅਤੇ ਸਵੈ ਨਿਅੰਤਰਣ ਪੂਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੁਣ ਹਨ।

✪ ✪ ✪

10.05 ਸ਼ਲੋਕ :

अ-हिंसा सम-ता तुष्-तिः, तपः दानम् यशः अ-यशः। भव=अन्ति भावाः भूतानाम्, मद्-तः एव पृथक् विधाः॥

ਅਹਿੰਸਾ ਸਮਤਾ ਤੁਸ਼੍ਤਿ੍ਹ, ਤਪਹ ਦਾਨਮ੍ ਯਸ਼ਹ ਅਯਸ਼ਹ।

ਭਵਅੰਤਿ ਭਾਵਾਹ ਭੂਤਾਨਮ੍, ਮਦ੍ਤਹ ਏਵ ਪ੍ਰਥਕ੍ ਵਿਧਾਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਹਿੰਸਾ : ਹਿੰਸਾ ਨਾ ਕਰਨੀ। ਸਮਤਾ : ਬਰਾਬਰੀ। ਤੁਸ਼੍ਤਿਹ : ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ। ਤਪਹ : ਤਪੱਸਿਆ। ਦਾਨਮ੍ : ਲਾਭਕਾਰੀ, ਚੇਅਰਟੀ, ਉਦਾਰਤਾ, ਧਰਮਾਰਥ। ਯਸ਼ਹ : ਸ਼ੁਹਰਤ। ਅਯਸ਼ਹ : ਜੋ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਨਾ ਹੋ, ਯਸ਼ ਨਾ ਹੋ। ਭਵਅੰਤਿ : ਹੋਣਾ, ਚੜ੍ਹਨਾ। ਭਾਵਾਹ : ਗੁਣਵੰਤਾ। ਭੂਤਾਨਾਮ੍ : ਜੀਵਾਂ ਦਾ। ਮਦ੍ਤਹ : ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ। ਏਵ : ਇਕੱਲੇ। ਪ੍ਰਥਕ੍ ਵਿਧਾਹ : ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਅਹਿੰਸਾ, ਸਮਤਾ, ਸੰਤੋਸ਼, ਤਪ, ਦਾਨ, ਕੀਰਤੀ, ਅਪਕੀਰਤੀ। ਇਹ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭਾਵ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਹਿੰਸਾ - ਆਪਣੇ ਤਨ ਮਨ ਤੇ ਵਚਨ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਭੀ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਹਾਲਾਤ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਭੋਰਾ ਵੀ ਦੁੱਖ ਨਾ ਦੇਣ ਦਾ ਨਾਂ ਅਹਿੰਸਾ ਹੈ। ੦ ਸਮਤਾ - ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੀਆਂ ਅਨੁਕੂਲ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਵਸਤੂ ਵਿਅਕਤੀ ਘਟਨਾ ਹਾਲਾਤ ਆਦਿ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ 'ਤੇ ਭੀ ਆਪਣੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ਮਤਾ ਨਾ ਆਉਣ ਦਾ ਨਾਂ ਸਮਤਾ ਹੈ। ੦ ਤੁਸ਼੍ਤਿਹ ਜਾਂ ਤੁਸ਼੍ਟਿ - ਵਧੇਰੇ ਲੋੜ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਘੱਟ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸੰਤੋਖ ਕਰਨਾ ਤੇ ਜੇ ਵਧੇਰੇ ਮਿਲੇ - ਤਾਂ ਅਜਿਹੀ ਇੱਛਾ ਨਾ ਕਰਨਾ ਤੁਸ਼ਤਿ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਮਿਲੇ ਅਥਵਾ ਨਾ ਮਿਲੇ, ਘਟ ਮਿਲੇ ਜਾਂ ਵਧੇਰੇ ਮਿਲੇ, ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਰਹਿਣਾ ਤੁਸ਼੍ਤਿਹ ਹੈ। ੦ ਤਪਹ = ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵ ਦਾ ਪਾਲਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਜੋ ਕੁੱਝ ਨਸ਼ਟ ਆ ਜਾਵੇ, ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਹਾਲਾਤ ਆ ਜਾਣ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਪੂਰਵਕ ਸਹਿ ਲੈਣ ਦਾ ਨਾਂ ਤਪ ਹੈ। ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਵਰਤ ਕਰਨ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਤਪ ਹੈ। ੦ ਦਾਨਮ੍ - ਪਰ-ਉਪਕਾਰ ਤੇ ਫਲ ਦੀ ਭੋਰਾ ਵੀ ਇੱਛਾ ਨਾ ਰੱਖ ਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ੁੱਧ ਕਮਾਈ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸਤ੍ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਦੇਣ ਦਾ ਨਾਂ ਦਾਨਮ੍ (ਦਾਨ) ਹੈ। (17.20) ੦ ਯਸ਼ਹ ਅਯਸ਼ਹ - ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਚੰਗੇ ਆਚਰਣਾਂ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਜੋ ਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵੱਡਿਆਈ ਆਦਿ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਯਸ਼ ਹੈ। ੦ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਬੁਰੇ ਆਚਰਣ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਨਾਂ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਯਸ਼ਹ (ਅਪਯਸ਼) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਭਵਅਨ੍ਤਿ ਭਾਵਾਹ ਭੂਤਾਨਾਮ੍, ਮਦ੍ ਤਹ ਏਵ ਪ੍ਰਥਕ੍ ਵਿਧਾਹ = ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਤੇ ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਵ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸੱਤਾ ਸ਼ਕਤੀ, ਆਧਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਮੈਨੂੰ ਲੋਕ ਮਹੇਸ਼ਵਰ ਤੋਂ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਤੱਤਵ ਤੋਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ। ੦ ਏਥੇ, ਮਦ੍ਤਹ - ਪਦ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਯੋਗ ਸਾਮਰਥ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ ਪ੍ਰਥਕ੍ ਵਿਧਾਹ ਪਦ ਤੋਂ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਜਾਣਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕੁੱਝ ਚੰਗਾ ਮਾੜਾ, ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਾਂ ਚੰਗੇ ਮਾੜੇ ਭਾਵ ਹਨ - ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਲੀਲਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ੦ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਵੀਹ ਭਾਵ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਰਾਂ ਭਾਵ ਤਾਂ ਇੱਕ ਇੱਕ (ਇਕੱਲੇ) ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਭੈਅ ਦੇ ਨਾਲ ਆਇਆ ਅਭੈਅ ਵੀ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਭਾਵ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਸੱਤ ਭਾਵ ਪਰੱਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਭਵ (ਉਤਪਤੀ) ਅਭਾਵ, ਯਸ਼ ਤੇ ਅਪਯਸ਼ ਏਹ ਚਾਰ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪੂਰਵ ਕ੍ਰਿਤ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਹਨ। ਤੇ ਸੁੱਖ ਦੁੱਖ ਤੇ ਭੈਅ ਇਹ ਤਿੰਨ ਮੂਰਖਤਾ ਦੇ ਫਲ ਹਨ। ਇਸ ਮੂਰਖਤਾ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਮਿਟਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵੀਹ ਭਾਵ ਤਾਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰਿਆਂ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਇੱਕੋ ਕੇਵਲ 'ਮੈਂ' ਹਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ 7.12 ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਤੋ ਰਜੋ ਤਮੋ ਗੁਣ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਅਹਿੰਸਾ - ਧਰਮ ਦੀ ਨੀਂਹ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਮਿਲਵਰਤਨ, ਕਰੁਣਾ ਸੰਵੇਦਨਾ ਅਤੇ ਉਚੇਰੇ ਸੁੱਚੇ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਪਰਮ-ਧਰਮ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਸਮਤਾ - ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਲਖਾਇਕ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਨ ਸਥਿਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਅਸੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ, ਜੋ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਜੇ ਸਮਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅਸਾਡੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਘਟ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਸਲੂਕ ਕਰੇ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਆਰਥਕ ਵੰਡ ਸਮਤਾ ਉੱਪਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਆਦਰਸ਼ ਸਮਾਜ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ੦ ਤਪਹ: - ਤਪ - ਤਪੱਸਿਆ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਨੂੰ ਤਪੱਸਿਆ ਰਾਹੀਂ ਸੁਧਾਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਤਪੱਸਿਆ ਦ੍ਰਿੜ ਇਰਾਦੇ ਦੀ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਰਯਾਦਾ ਭਰੋਸਾ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਅਤੇ ਲਗਨ ਮਿਹਨਤ ਰੁਚੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ੦ ਦਾਨਮ੍ - ਦਾਨ ਦੇਣਾ, ਉਦਾਰਤਾ ਵਿਖਾਉਣੀ, ਧਰਮਾਰਥ ਕਾਰਜ ਕਰਨੇ - ਸਮਤਾ ਵੀ ਹੈ ਤਪੱਸਿਆ ਵੀ ਹੈ। ਜੋ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹਨ, ਹੀਣੇ ਹਨ, ਬੀਮਾਰ ਹਨ, ਅਣਹੋਏ ਹਨ, ਅਨਪੜ੍ਹ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯੋਗ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨੀ ਦਾਨ ਹੈ। ਅਨਪੜ੍ਹ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ, ਭੁੱਖੇ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਦੇਣਾ, ਬੀਮਾਰ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਵਾਉਣਾ, ਟੁੱਟੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਜੋੜਨਾ, ਦਾਨ ਹੈ। ਦਾਨ ਦੇ ਅਰਥ ਬਦਲਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਕੰਮ ਲੋਕ-ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ਪੁੰਨ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਯਸ ਅਪਯਸ = ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਹੇਤੂ ਕਾਰਜ ਕਰਾਂਗੇ, ਸੱਚ ਬੋਲਦੇ ਹਾਂ, ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਵਰਤਦੇ ਹਾਂ। ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਜ਼ੁਲਮ ਅਨਿਆਇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਦੇ ਹਾਂ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੱਕ ਦਿਵਾਉਂਦੇ ਹਾਂ। ਚੇਤਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਯਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਚੰਗੇ ਨੇਕ ਕਾਰਜ ਕਰਦਿਆਂ ਯਸ਼ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਅਪਯਸ਼ - ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ, ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਮੀਨੇ ਜ਼ਾਲਮ, ਅਨਿਆਏਕਾਰੀ, ਸਮਤਾ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਲੋਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਸਤਿ-ਚਿੱਤ ਆਨੰਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਰਉਪਕਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਕਰਤੱਵ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

10.06 ਸ਼ਲੋਕ :

महत्-ऋषयः सप्त पूर्वे, चत्वारः मनवः तथा। मद्-भावाः मानसाः जाताः, येषाम् लोके इमाः प्र-जाः॥

ਮਹਤ੍ ਰਿਸ਼੍ਯਹ ਸਪ੍ਤ ਪੂਰ੍ਵੇ, ਚਤ੍ਵਾਰਹ ਮਨਵਹ ਤਥਾ।

ਮਦ੍ ਭਾਵਹ ਮਾਨਸਾਹ ਜਾਤਾਹ, ਯੇਸ਼ਾਮ੍ ਲੋਕੇ ਇਮਾਹ ਪ੍ਰਜਾਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਮਹਤ੍ਰਿਸ਼੍ਯਹ : ਮਹਾਨ ਰਿਸ਼ੀ। ਸਪ੍ਤ ਪੂਰ੍ਵੇ : ਸਤ/ਪੁਰਾਣੇ। ਚਤ੍ਵਾਰਹ : ਚਾਰ। ਮਨਵਹ : ਮਾਨਸਾ। ਤਥਾ : ਭੀ। ਮਦ੍ਭਾਵਹ : ਮੇਰੇ ਵਾਂਗ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਹੋਣਾ। ਮਾਨਸਾਹ : ਮਨ ਤੋਂ। ਜਾਤਾਹ : ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ। ਯੇਸ਼ਾਮ੍ : ਕਿਸੇ ਤੋਂ। ਲੋਕੇ : ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ। ਇਮਾਹ : ਇਹ। ਪ੍ਰਜਾਹ : ਜੀਵ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਸਤ ਮਹਾਰਿਸ਼ੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ਚਾਰ ਮਹਾਰਿਸ਼ੀ ਅਤੇ ਚੌਦਾਂ ਮਨੂ ਇਹ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ, ਭਾਵ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਰਾਹੀਂ ਅਰਥਾਤ ਸੰਕਲਪ ਤੋਂ ਜਨਮੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀ ਪਰਜਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਮਹਤ੍ਰਿਸ਼ੀਯਹ ਸਪ੍ਤ੍ = ਜਿਹੜੇ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਵਾਲੇ, ਮੰਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਏਸ਼ਵਰ੍ਯਵਾਨ੍ ਦਿਵ੍ਯ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਵਾਲੇ ਗੁਣ ਵਿਦਿਆ ਆਦਿ ਤੋਂ ਧਾਰਮਿਕ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਤਗੁਣਾਂ ਵਾਲੇ ਸਪਤਰਿਸ਼ੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਮਰੀਚ, ਅਗਿੰਰਾ, ਆਤ੍ਰਿ ਪੁਲਸ੍ਤ੍ਯ ਪੁਲਹ, ਧ੍ਰਤੁ ਤੇ ਵਸਿਸ਼ਠ – ਇਹ ਸੱਤੇ ਰਿਸ਼ੀ ਸੱਤਾਂ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੇ ਹਨ ਤੇ ਵੇਦ–ਵੇਤਾ ਹਨ, ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਆਚਾਰੀਆ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤਿੱ ਧਰਮ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਪਰਜਪਤੀ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਏਥੇ ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਪੂਰ੍ਵੇ ਚਤ੍ਵਾਰਹ = ਸਨਕ, ਸਨੰਦਨ ਸਨਾਤਨ, ਸਨਤ੍ਕੁਮਾਰ – ਇਹ ਚਾਰੇ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਦੇ ਤਪ ਕਰਨ ’ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਰਗਟ ਹੋਏ। ਇਹ ਚਾਰੇ ਭਗਵਤ ਸਰੂਪ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ’ਤੇ ਭੀ ਇਹ ਚਾਰੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪੰਜ ਸਾਲ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਵਾਲੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਗਿਆਨ ਤੇ ਵੈਰਾਗ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ‘ਹਰੀ ਚਰਣਮਮ੍’ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਹੈ। ਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਵਕਤਾ ਤਿੰਨ ਸ਼੍ਰੋਤਾ ਬਣ ਕੇ ਭਗਵਤ ਕਥਾ ਸੁਣਦੇ ਤੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ੦ ਮਨਵਹਤਥਾ, ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਦੇ ਇੱਕ ਦਿਨ (ਕਲਪ) ਵਿੱਚ ਚੌਧਾਂ ਮਨੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਤਪਾਦਕ ਤੇ ਪਰਵਰਤਕ ਹਨ। ੦ ਚੌਧਾਂ ਮਨੂਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹਨ 1. ਸ੍ਵਾਯਮ੍ਭੁਵ 2. ਸ੍ਵਾਰੋਚਿਸ਼ 3. ਉੱਤਮ 4. ਤਾਮਸ 5. ਰੈਵਤ 6. ਚਾਕਸੂਸ਼ 7. ਵੈਵਸ੍ਵੇਤ 8. ਸਾਵਰਣਿ 9. ਦਕਸ਼ ਸਾਵਰਣਿ 10. ਬ੍ਰਹਮ ਸਾਵਰਣਿ 11. ਧਰ੍ਮ ਸਾਵਰਣਿ 12. ਰੁਦ੍ਰ ਸਾਵਰਣਿ 13. ਦੇਵ ਸਾਵਰਣਿ 14. ਇੰਦ੍ਰ ਸਾਵਰਣਿ – ਇਹ ਚੌਦਾਂ ਮਨੂ ਹਨ। ੦ ਮਾਨਸਾ ਜਾਤਾਹ – ਮਾਤ੍ਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਏਥੇ ਸਪਤ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਮਨ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸ਼੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੋਣ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਦੇ ਮਨ ਤੋਂ ਅਰਥਾਤ ਸੰਕਲਪ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ। ਆਪ ਖੁਦ ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਸ਼੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਵਾਸਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਹਨ। ਸੱਤ ਮਹਾਰਿਸ਼ੀ + ਚਾਰ ਸਨਕਾਦਿ + ਚੌਧਾਂ ਮਨੁ = ਪੱਚੀਆਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਦੇ ਮਾਨਸ ਪੁੱਤਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਮਾਨਸ ਪੁੱਤਰ ਹੋਏ ਹਨ। ੦ ਮਦੂ ਭਾਵਹ – ਇਹ ਮੇਰੇ ਹੀ ਭਾਵ ਅਥਵਾ ਸ਼ਰਧਾ ਪ੍ਰੇਮ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ੦ ਯੇਸ਼ਾਮ੍ ਲੋਕੇ ਇਮਾਹ ਪ੍ਰਜਾਹ – ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪਰਜਾ ਹੈ 1. ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਤੇ 2. ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ (ਦੀਕਸ਼ਾ ਮੰਤਰ, ਉਪਦੇਸ਼ ਆਦਿ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਹੋਣ ਵਾਲੇ। ਸੰਯੋਗ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਵਾਲੀ ਪਰਜਾ ‘ਬਿੰਦੁਜ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਵਾਲੀ ਪਰਜਾ ‘ਨਾਦਜ’ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ।) ਬਿੰਦੁਜ ਪਰਜਾ ਪੁੱਤਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਤੇ ਨਾਦਜ ਪਰਜਾ ਸ਼ਿਸ਼ਯ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਚੱਲਦੀ ਹੈ। ੦ ਸਤ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਤੇ ਚੌਦਾਂ ਮਨੂਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਵਿਆਹ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਪਰਜਾ ਬਿੰਦੁਜ ਹੈ। ੦ ਪਰ ਸਨਕ ਆਦਿਕਾਂ ਨੇ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਪਰਮਾਰਥ ਮਾਰਗ ਉੱਪਰ ਲੱਗਣ ਵਾਲੀ ਪਰਜਾ ‘ਨਾਦਜ’ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸਤ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹਨ ਬਰਿਗੂ, ਮਾਰੀਚੀ, ਅਤ੍ਰੀ, ਪੁਲਾਹ, ਪੁਲੱਸਤ੍ਯਾ ਕ੍ਰਤੂ ਅਤੇ ਅੰਗੀਰਸ। ਚਾਰ ਪੁਰਾਤਨ ਮਨੂ ਹਨ ; ਸਵਰੋਚਿਸ਼ਾ, ਸਵੈਯੰਭੂ॥ ਰੇਵਤਾ॥ ਅਤੇ ਉੱਤਮ॥ ਇਹ ਮਹਾਰਾਜੇ (ਰਿਸ਼ੀ ਮੁਨੀ) ਮਾਨਵ ਮੂਲ ’ਚੋਂ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਮਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦਰਅਸਲ ਜਗਤ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਭਾਗਾਂ ਦਾ ਮਾਨਵੀਕਰਣ ਹੈ, ਏਸੇ ਲਈ ਇਹ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਕਰਤਾ ਹਨ। ਜੀਵ ਜੋ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਪਤਰਿਸ਼ੀ ਸਮੱਸਤ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਉਪਜਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਚਾਰ ਪੁਰਾਤਨ ਮਾਨਸੁ ਸਮੁੱਚੀ ਕਾਇਨਾਤ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਦਾ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਸਤਰਿਸ਼ੀ ਸਾਡੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀਆਂ ਸਤ ਤੈਹਾਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਪਰੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵੱਲੋਂ ਜੋ ਸੁਨਿਸ਼ਚਤਾ ਅਥਵਾ ਯਥਾਰਥ ਤੇ ਨਿਯਮਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਮਾਨਸ ਦੇ ਵਧੀਆ ਪਰਬੰਧ ਕਾਰਨ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

10.07 ਸ਼ਲੋਕ :

एताम् वि–भूतिम् योगम् च, मम य: वेत्ति तद्–त्वत:। स: अ–वि–कम्पेन योगेन, युज्–यते न अत्र संशय:॥

ਏਤਾਮ੍ ਵਿਭੂਤਿਮ੍ ਯੋਗਮ੍ ਚ, ਮਮ ਯਹ ਵੇਤਿੱਤਦ੍ ਤ੍ਵਤਹ।
ਸਹ ਅਵਿ ਕਮ੍ਪੇਨ ਯੋਗੇਨ, ਯੁਜ੍ਯਤੇ ਨ ਅਤ੍ਰ ਸੰਸ਼ਯਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਏਤਾਮ੍ : ਇਹ। ਵਿਭੁਤਿਮ੍ : ਧਨ ਦੌਲਤ, ਬਹੁਤਾਤ, ਅਮੀਰੀ, ਬਹੁਭਾਂਤੀ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ। ਯੋਗਮ੍ : ਯੋਗਾ ਸ਼ਕਤੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਮਮਯਹ : ਮੇਰਾ। ਵੇਤਿੱ : ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਤਦ੍ ਤ੍ਵਤਹ : ਸੱਚਾਈ ਵਿੱਚ। ਸਹ : ਉਹ। ਅਵਿਕਮ੍ਧੇਨ : ਜੋ ਹਲਾਇਆ ਨਾ ਜਾ ਸਕੇ, ਅਹਿੱਲ। ਯੋਗੇਨ : ਯੋਗਾ ਵਿੱਚ। ਯੂਜ੍ਯਤੇ : ਜੋ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਅਤ੍ਰ : ਏਥੇ। ਸੰਸ਼ਯਹ : ਸੰਦੇਹ ਸ਼ੱਕ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਮੇਰੀ ਇਸ ਵਿਭੂਤੀ (ਵਿਸਤਾਰ) ਨੂੰ ਤੇ ਯੋਗ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸੱਚਾਈ ਅਥਵਾ ਯਥਾਰਥ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਅਹਿੱਲ ਯੋਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਇਤਾਮ੍ ਵਿਭੂਤਿਮ੍ ਯੋਗਮ੍ ਚ ਮਮ – ਇਤਾਮ੍ ਸਰਵਨਾਮ ਅਤਿਅੰਤ ਨੇੜੇ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਚੌਥੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਛੇਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਤੱਕ ਦੀ ਕਹੀ ਹੋਈ ਵਿਭੂਤੀ ਤੇ ਯੋਗ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਵਿਭੂਤਿ ਨਾਂ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਏਸ਼ਵਰ੍ਯ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਯੋਗ ਨਾਂ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਅਲੌਕਿਕ ਵਿਲੱਖਣ ਸ਼ਕਤੀ ਅਨੰਤ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਹੈ। ੦ ਯੋਗ – ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਉਸ ਯੋਗ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ‘ਵਿਭੂਤਿ’ ਹੈ। ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਜਿੰਨੀਆਂ ਵੀ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ‘ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।’ ੦ ਭੋਗ ਭੋਗਣ ਨਾਲ ਹਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਜਦ ਭੋਗ ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ ਭੋਗੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਿਰੰਤਰ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਭੋਗੀ ਅੰਦਰ ਸੁੱਖ ਨਹੀਂ, ਸੁੱਖ ਤਾਂ ਭੋਗਾਂ ਨੂੰ ਨਿਅੰਤਰਣ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਹੈ। ੦ ਸੰਯਮ (ਨਿਯੰਤਰਣ) ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ 1. ਦੂਜਿਆਂ ਉੱਪਰ ਸ਼ਾਸਨ ਰੂਪ ਵਾਲਾ 2. ਆਪਣੇ ਆਪ ਕੀਤਾ ਸ਼ਾਸਨ ਰੂਪ ਵਾਲਾ। ਪਹਿਲੇ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ‘ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਮਿਟ ਜਾਣ ਤੇ ਉਹ ਸੁਖੀ ਹੋ ਜਾਣ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥ ਤੇ ਅਭਿਮਾਨ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ, ਆਪਣੇ ਲਈ ਭੋਰਾ ਵੀ ਸੁੱਖ ਨਾ ਭੋਗਣਾ। ਦੋਵੇਂ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸੰਯਮਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ “ਯੋਗ” ਹੈ, ਅਥਵਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ੦ ਯੋਗ – ਨਾਂ ਹੈ ਸਮਤਾ, ਸੰਬੰਧ ਤੇ ਸਾਮਰਥਾ ਦਾ, ਜੋ ਸਥਿਰ ਪਰਮਾਤਮ ਤੱਤਵ ਹੈ। ਜੋ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸਰੋਤ ਹੈ, ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਹੈ। ਉਸ ਵਰਗਾ ਸਮੱਰਥਸ਼ਾਲੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ੦ ਯਹ ਵੇਤਿੱ ਤਦ੍ ਤ੍ਵਤਹ = ਭਿਵੂਤੀ ਤੇ ਤਤਵ ਨੂੰ ਤੱਤਵ ਤੱਕ ਜਾਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ

ਕਾਰਨ ਰੂਪ ਤੋਂ ਮੇਰਾ ਜੋ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਾਮੱਰਥ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਜਿੰਨੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ ਤੇ ਜਿੰਨੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਭਾਵ ਹਨ ਤੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਜੋ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਹੈ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਹਾਂ। ੦ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਕਿਰਿਆ ਤੇ ਪਦਾਰਥ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੈ। ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦੇਖ ਕੇ ਵਿਅਕਤੀ ਉਸ ਵਿੱਚ ਉਲਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਮੂਲ ਤੱਤਵ ਵੱਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ। ੦ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਹੈ। ੦ ਸਹ ਅਵਿਕਮ੍ਪੇਨ ਯੋਗੇਨ, ਯੁਜ੍ਯਤੇ - ਉਸ ਦੀ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ - ਦ੍ਰਿੜ ਭਗਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕੇਵਲ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਹੀ ਖਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਨ ਅਤ੍ਰ ਸੰਸ਼ਯਹ - ਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭੋਰਾ ਵੀ ਸੰਦੇਹ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਤੱਤਵ ਤੋਂ ਨਾ ਮੰਨਦਾ। ਉਸ ਨੇ ਯੋਗ ਨੂੰ ਅਰਥਾਤ ਵਿਲੱਖਣ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਨੂੰ, ਮੈਥੋਂ ਵੱਖ ਮੰਨ ਕੇ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜੇ ਵਿਲੱਖਣਤਾ, ਆ ਵੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦੀ। ਉਸ ਦੀ ਮੇਰੇ ਲਈ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਦ੍ਰਿੜ ਭਗਤੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਿਵੇਂ ਬਿਜਲੀ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੇ ਰੂਪ ਆਕਾਰ ਦੇ ਹਥਿਆਰਾਂ, ਸੰਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤਾਂ ਇੱਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਛੋਟੇ ਤੇ ਵੱਡੇ ਇੰਜਨ ਚੱਲਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਆਦਿ ਅਨਾਦਿ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਹੀ ਨਮੂਨਾ ਹੈ, ਜੋ ਸੰਵੇਦਨਾ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਹੀਣਤਾ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਿਰਣੇ ਕਰਕੇ ਵੀ ਆਦਮੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਕੁੱਝ ਵੀ ਆਦਮੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕੇਵਲ ਈਸ਼ਵਰ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਹੀ ਮਹਿਮਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਤਾਂ ਵੱਖ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਯੋਗ, ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਉਤਸ਼ਾਹ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ 'ਇੱਕ ਦੀਵਾ ਤੇਲ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਬਲ ਸਕਦਾ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਦਮੀ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਤਿਆਗ ਸਕਦਾ।'

✪ ✪ ✪

10.08 ਸ਼ਲੋਕ :

अहम् सर्वस्य प्र-भवः, मद्-तः सर्वम् प्र-वर्तते। इति मन्-त्वा भज-अन्ते माम्, बुधाः भाव-सम्-अनु-इ-ताः॥

ਅਹਮ੍ ਸਰ੍ਵਸ੍ਯ ਪ੍ਰਭਵਹ, ਮਦ੍ਤਹ ਸਰ੍ਵਮ੍ ਪ੍ਰਵਰ੍ਤਤੇ।
ਇਤਿ ਮਨ੍ਤ੍ਵਾ ਭਜਅੰਤੇ ਮਾਮ੍, ਬੁੱਧਾਹ ਭਾਵ ਸਮ੍ ਅਨੁਇਤਾਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਸਰ੍ਵਸ੍ਯ : ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ। ਪ੍ਰਭਵਹ : ਸਰੋਤ। ਮਦ੍ਤਹ : ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ। ਸਰ੍ਵਮ੍ : ਹਰ ਵਸਤੂ। ਪ੍ਰਵਰ੍ਤਤੇ : ਫੈਲਣਾ, ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ। ਇਤਿ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਮਨ੍ਤ੍ਵਾ : ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ। ਭਜਅੰਤੇ : ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ। ਮਾਮ੍ : ਮੈਨੂੰ। ਬੁੱਧਾਹ : ਬੁੱਧੀਵਾਨ। ਭਾਵਸਮ੍ਅਨੁਇਤਾਹ : ਧਿਆਨ ਤਪੱਸਿਆ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਸਿਆ, ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਨੂੰ ਸਮਰੱਥ ਬਣਾਉਣਾ, ਵਕਫ਼ ਕਰਨਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਮੈਂ ਹੀ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਉਤਪਤੀ ਸਥਾਨ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਸਮਝ ਕੇ ਭਗਤੀ ਭਾਵ ਨਾਲ ਯੁਕਤ ਹੋ, ਗਿਆਨਵਾਨ ਮੇਰੀ ਅਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਹਮ੍ ਸਰ੍ਵਸ੍ਯ ਪ੍ਰਭਵਹ - ਪਦਾਂ ਵਿੱਚ "ਸਰ੍ਵਸਯ" ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਵਿਭੂਤੀ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਦੇਖਣ ਸੁਣਨ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕੁੱਝ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਹ ਸਭ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਵਿਭੂਤੀ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਯੋਗ (ਪ੍ਰਭਾਵ) ਵਿੱਚ ਸਭ ਭਿਵੂਤੀਆਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਤਵੇਂ, ਅਠਵੇਂ ਤੇ ਨੌਵੇਂ ਅਧਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕੁੱਝ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਰਾ ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਦੇ ਪੂਰਵਅਧ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਮਾਨਸ ਨਾਦਜ, ਬਿੰਦੁਜ ਉਦਿੱਜ, ਜਰਾਯੁਜ, ਅੰਤਜ, ਸਵੇਦਜ, ਅਰਥਾਤ ਜੜ੍ਹ ਚੇਤਨ ਸੁਥਾਵਰ ਜੰਗਮ ਜਿੰਨੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ - ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਮੂਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹਨ। ੦ ਪ੍ਰਭਵਹ - ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਕਿ ਮੈਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਅਭਿੰਨ ਨਿਮਿਤੋਪਾਦਾਨ ਕਾਰਣ ਹਾਂ, ਅਰਥਾਤ ਮੈਂ ਖੁਦ ਆਪ ਹੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਹਾਂ। ੦ ਮਦ੍-ਤਹ ਸਰ੍ਵਮ੍ ਪ੍ਰਵਰ੍ਤੇ - ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਉਤਪਤੀ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਲਯ ਪਾਲਣ ਸੁਰੱਖਿਆ ਆਦਿ ਜਿੰਨੀਆਂ ਵੀ ਚੇਸ਼ਟਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿੰਨੇ ਕੰਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੂਲ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਜਿਵੇਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਣ ਮੈਂ ਹਾਂ। ੦ ਅਹਮ੍ ਸਰ੍ਵਸ੍ਯ ਪ੍ਰਭਵਹ ਮਦ੍ਤਹ ਸਰ੍ਵਮ੍ ਪ੍ਰਵਰ੍ਤਤੇ - ਕਹਿਣ ਦਾ ਸਾਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਧਕ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਾਤਰ ਦੇ ਭਾਵ ਆਚਰਣ ਕਿਰਿਆ ਆਦਿ ਵੱਲ ਨਾ ਜਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਵੱਲ ਹੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਕਾਰਜ ਕਾਰਨ, ਭਾਵ ਕਿਰਿਆ ਵਸਤੂ ਪਦਾਰਥ ਵਿਅਕਤੀ ਆਦਿ ਮੂਲ ਵਿੱਚ ਜੋ ਤੱਤਵ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਵੱਲ ਹੀ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਹਿਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। 7.07, 7.12, 10.05 ਤੇ 10.08 ਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ 'ਮਦ੍ਤਹ' ਪਦ ਵਾਰ ਵਾਰ ਕਹਿਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਭਾਵ ਕਿਰਿਆ, ਵਿਅਕਤੀ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਭਗਵਾਨ 'ਚੋਂ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਸਭ ਕੁੱਝ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਜਿੰਨੀ ਛੇਤੀ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਠੀਕ ਹੋਵੇਗਾ। ੦ ਸਰ੍ਵਸ੍ਯ ਅਤੇ ਸਰ੍ਵਮ੍ - ਦੋ ਵਾਰ ਸਰ੍ਵ ਪਦ ਦੇਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਨਾ ਕੋਈ ਉਤਪਾਦਕ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਸੰਚਾਲਕ ਹੈ। ਸਭ ਕੁੱਝ ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਹੈ। ੦ ਇਤਿ ਮਨ੍ਤ੍ਵਾ = ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ, ਸਥੂਲ ਸੂਖ਼ਮ ਸੱਤਾ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹਨ। ਜੋ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਮੰਨ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਆਕਰਸ਼ਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰੇਮ, ਸਭ ਭਗਵਾਨ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ ਸਮਤਾ ਨਿਰਵਿਕਾਰਤਾ ਨਿਰਭੈਅਤਾ ਆਦਿ ਸੁਭਾਵਿਕ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੈਵੀ-ਸ਼ਕਤੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਬੁਧਾਹ - ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀ ਸੱਤਾ ਨਾ ਮੰਨਣਾ। ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਮੂਲ ਮੰਨਣਾ। ਓਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਧਾ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਖਾਉਣਾ ਹੀ ਬੁੱਧੀਮਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਧਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।" ਉਹੋ ਸਰ੍ਵਵਿਤ੍ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਮੈਨੂੰ ਖ਼ਰ (ਸੰਸਾਰ ਮਾਤਰ) ਤੋਂ ਅਤੀਤ ਤੇ ਅੱਖਰ (ਜੀਵਾਤਮਾ) ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ੦ ਮਾਮ੍ ਭਜੰਤੇ - ਭਗਵਾਨ ਸੰਬੰਧੀ ਜਪ ਕੀਰਤਨ, ਰੂਪ ਦਾ ਚਿੰਤਨ, ਕਥਾ ਸੁਣਨਾ, ਗਰੰਥਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨਾ, ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਿਵੇਂ ਜੇ ਕੋਈ ਕਿਸਾਨ ਧਰਤੀ ਵਿੱਚ ਸਖ਼ਤ ਕਿਸਮ ਦਾ ਪੌਦਾ ਬੀਜਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਧਰਤੀ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਵੱਲ ਉਚੇਚ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਸ਼ਤ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਬੁੱਧੀਵਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਜਾਣਦਿਆਂ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਸਰੋਤ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕੇਵਲ 'ਵਿਚਾਰ' ਹੀ ਮਨ ਨੂੰ ਅਮੀਰ

ਅਤੇ ਸਰੀਫ਼ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਵੱਲੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਜਿਵੇਂ ਜਦ ਪੌਦਾ, ਧਰਤੀ ਅੰਦਰ, ਆਪਣੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਲਗਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਵੇਂ - ਜੋ ਵੀ - ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵਾਲਾ ਯੋਗ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

✪ ✪ ✪

10.09 ਸ਼ਲੋਕ :

मद्-चित्ता: मद्-गत-प्राणा:, बोध्यन्त: परस्परम्। कथ्-अयन्त: च माम् नित्यम्, तुष्-यन्ति च रम्-अन्ति च॥

ਮਦ੍ ਚਿੱਤਾਹ, ਮਦ੍ਗਤ ਪ੍ਰਾਣਾਹ, ਬੋਧ੍ ਯੰਤਹ ਪਰਸ੍ਪਰਮ੍।

ਕਥ੍ ਅਯੰਤਹ ਚ ਮਾਮ੍ ਨਿਤ੍ਯਮ੍, ਤੁਸ਼੍ ਯੰਤਿ ਚ ਰਮ੍ ਅੰਤਿ ਚ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਮਦ੍ਚਿੱਤਾਹ : ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਜੋ ਸਦਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹਨ। ਮਦ੍ਗਤ ਪ੍ਰਾਣਾਹ : ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ, ਜੋ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹਨ। ਬੋਧ੍ ਯੰਤਹ : ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਈ ਕਰਨਾ। ਪਰਸ੍ਪਰਮ੍ : ਆਪਸ ਵਿੱਚੀਂ। ਕਥ੍ ਅਯੰਤਹ : ਉਸ ਸੰਬੰਧੀ ਬੋਲਦਿਆਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਮਾਮ੍ : ਮੇਰਾ। ਨਿਤ੍ਯਮ੍ : ਹਮੇਸ਼ਾ। ਤੁਸ਼੍ਯੰਤਿ : ਤਸੱਲੀ ਯੋਗ ਹਨ। ਚ : ਅਤੇ। ਰਮ੍ਅੰਤਿ : ਖੁਸ਼ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਚ : ਅਤੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਿੱਤ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਲੱਗਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪ੍ਰਾਣ ਅਰਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਅਜਿਹੇ ਭਗਤ ਲੋਕ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਸਰੂਪ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਗੁਣ ਦਸਦੇ ਹੋਏ ਸਦਾ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਰਮਣ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਮਦ੍ ਚਿੱਤਾਹ = 'ਉਹ ਮੇਰੇ ਚਿੱਤ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦਾ, ਇੱਕ ਚਿੱਤ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਨਾਲ ਲਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਏਥੇ, 'ਮੈਂ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਹਾਂ', ਅਜਿਹਾ ਸੋਚਣ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਆਪ ਭਗਵਾਨ ਨਾਲ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਚਿੱਤ ਬੁੱਧੀ ਆਦਿ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸਾਰੇ ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਜੇ ਆਪ ਖੁਦ ਸੰਸਾਰੀ ਰਹੇ, ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਲੱਗਿਆ ਰਹੇ, ਪਰ ਚਿੱਤ ਭਗਵਾਨ ਨਾਲ ਲਾਉਣਾ ਚਾਹੇ - ਇਹ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਆਪਣਾਪਣ ਹੋਵੇ, ਆਤਮੀਯਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਚਿੱਤ ਲਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੀਯਤਾ ਆਪਣਾ ਮਨ ਆਤਮੀਯਤਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮਦ੍ ਚਿੱਤਾਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਮਦ੍ਗਤ ਪ੍ਰਾਣਾਹ - ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਾਣ ਮੇਰੇ ਹੀ ਅਰਪਨ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਣ ਵਿੱਚ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਹਨ। 1. ਜੀਣਾ ਤੇ 2. ਚੇਸ਼ਟਾ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਜਿਉਣਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ - ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਸਮਰੱਪਿਤ ਹੈ। ੦ ਸਭ ਉਦੇਸ਼ ਭਗਵਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਹੋਰ ਸੰਸਾਰਕ ਵਸਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਹੋਣ, ਹਰ ਹਾਲ ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ੦ ਬੋਧ-ਯੰਤਹ - ਪਰਸ੍ ਪਰਮ੍ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਭਗਵਤ ਭਾਵ ਤੇ ਰੁਚੀ ਵਾਲੇ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਭਗਵਾਨ ਚਰਚਾ ਹੋਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਤੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਮਿਲਕੇ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਰਹੱਸ ਗੁਣ ਤੱਤਵ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜਾਨਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗਿਆਨ, ਚਿੰਤਨ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਆਕਰਸ਼ਨ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਕਥ੍ ਅਯੰਤਹ ਚ, ਮਾਮ੍ ਨਿਤ੍ਯਮ੍ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਕਥਾ ਲੀਲ੍ਹਾ ਸੁਣਨ ਵਾਲਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਕਥਾ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਹੋਰਾਂ ਪਾਸੋਂ ਸੁਣਦੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸੁਣਨ ਵਾਲਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਕਥਾ ਸੁਣਾਉਣ ਨਾਲੋਂ ਸਰੋਤਾ ਬਣ ਕੇ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ੦ ਰਮ੍ ਅੰਤਿ ਚ - ਉਹ ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਮਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੋਵੇਂ ਇੱਕ ਮਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਦੇ ਭਗਤ, ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਭਗਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਦੇ ਭਗਵਾਨ ਆਪਣੇ ਭਗਤ ਦੇ ਭਗਤ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਭਗਵਾਨ ਭਗਤ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ ਲੀਲ੍ਹਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ, ਉਸ ਉੱਪਰ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਜਿਹੜੇ ਬੱਚੇ ਆਪਣੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁੱਝ ਸਮਝਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਘੁਲ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਤ ਸਾਧਕ ਉਪਾਸ਼ਕ ਜਿਹੜੇ ਜਾਣ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਰੋਤ, ਪ੍ਰਭੂ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣਾ ਮਨ ਉਸ ਵੱਲ ਲਗਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਨੌਜਵਾਨ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਲਈ ਸਭ ਕੁੱਝ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਵੀ ਪਿਆਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਭਗਤ ਪ੍ਰਭੂ ਲਈ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸਮੱਰਪਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਦੋ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਚੰਮ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਲਈ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਲਈ ਮਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬਲਕਿ ਭਗਤ ਦਾ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਸਮਝੇ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਤਜੱਰਬਿਆਂ ਅਤੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤੱਕ ਪ੍ਰਚਾਰਦੇ ਹਨ। ਇੰਜ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀਆਂ ਬਖਸ਼ਸ਼ਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਾਧਨਾ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਅਤੇ ਤਿਆਗ ਬਲੀਦਾਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

10.10 ਸ਼ਲੋਕ :

तेषाम् सतत-युज्-तानाम्, भज्-अताम् प्रीति-पूर्व-कम्। (दा-दा) ददा-मि बुद्धि योगम् तम्, येन माम् उप-यान्ति ते॥

ਤੇਸ਼ਾਮ੍ ਸਤਤ ਯੁਜ੍ ਤਾਨਾਮ੍, ਭਜ੍ ਅਤਾਮ੍ ਪ੍ਰੀਤਿਪੂਰਵ-ਕਮ੍।

(ਦਾਦਾ) ਦਦਾਮਿ ਬੁਦ੍ਧਿ ਯੋਗਮ੍ ਤਮ੍, ਯੇਨ ਮਾਮ੍ ਓਪਯਾਂਤਿ ਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਤੇਸ਼ਾਮ੍ : ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ। ਸਤਤ ਯੁਜ੍ਤਾਨਾਮ੍ : ਸਦੀਵੀ ਪਰਪੱਕ। ਭਜ੍ਅਤਾਮ੍ : ਪੂਜਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ। ਪ੍ਰੀਤਿ ਪੂਰਵ ਕਮ੍ : ਪਿਆਰ ਨਾਲ। ਦਦਾਮਿ : ਮੈਂ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਬੁਦ੍ਧਿ ਯੋਗਮ੍ : ਯੋਗਾ ਦਾ ਵਿਵੇਕ। ਤਮ੍ : ਉਹ। ਯੇਨ : ਜਿਸ ਦੇ ਰਾਹੀਂ। ਮਾਮ੍ : ਮੇਰਾ। ਉਪਯਾਂਤਿ : ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਤੇ : ਉਹ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਪੂਰਵਕ ਭਜਨ ਵਾਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਬੁੱਧੀ ਯੋਗ (ਤਤਵ ਗਿਆਨ ਸਰੂਪ ਯੋਗ) ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਤੇਸ਼ਾਮ੍ ਸਤਤ ਯੁਜ੍ ਤਾਨਾਮ੍ - 10.09ਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਅਨੁਸਾਰ, ਜੋ ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਚਿੱਤ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣ ਲਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਗੁਣ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਲੀਲਾ ਰਹੱਸ, ਆਦਿ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਕਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਨਿੱਤ ਨਿਰੰਤਰ ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਲਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ, ਏਥੇ ਸਤਤਯਜੁਤਾਨਾਮ੍ ਕਿਹਾ ਹੈ। ੦ ਭਜੁਅਤਾਮ੍

ਪ੍ਰੀਤਿ ਪੂਰਵ ਕਮ੍ = ਅਜਿਹੇ ਭਗਤ ਨਾ ਗਿਆਨ ਨਾ ਵੈਰਾਗ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰਕ ਭੋਗਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਤਿ ਆਦਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਭਜਨ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਵਸਤਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਭਗਵਾਨ-ਪ੍ਰੀਤੀ ਵਿੱਚ ਐਨੇ ਮਸਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਇੱਛਾ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ੦ ਦਦਾਮਿ ਬੁਧਿ ਯੋਗਮ੍ ਤਮ੍ = ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਵਿਅਕਤੀ ਘਟਨਾ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਤੋਂ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਹਲਚਲ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਅਰਥਾਤ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪਦਾਰਥ ਮਿਲਣ ਜਾਂ ਨਾ ਮਿਲਣ, ਨਫ਼ਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਨੁਕਸਾਨ। ਆਦਰ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਨਿਰਾਦਰ। ਕੋਈ ਸਥਿਤੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਉਹ ਬੁੱਧੀ ਯੋਗ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਤਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ੦ ਦਦਾਮਿ = ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬੁੱਧੀਯੋਗ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਸਭ ਕੁੱਝ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਬੁੱਧੀ ਯੋਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦ 'ਯੇਨ' ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਬੁੱਧੀ ਯੋਗ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਬੁੱਧੀ ਯੋਗ ਨਾਲ ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਮਾਮ੍ ਉਪਯਾਨਿੰਤਤੇ, ਜਦ ਉਹ ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਚਿੱਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣ ਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹੋ ਗਏ, ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ ਗਏ, ਭਗਵਾਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਕੀ ਔਖਾ ਹੈ ? ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਣਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਿਵੇਂ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਚਖਦੇ ਹਾਂ, ਖੰਡ ਦਾ ਸੁਆਦ ਮਿੱਠਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆ ਮਿਠਾਈਆਂ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਬੁੱਧੀ ਯੋਗਾ ਵੀ ਖੰਡ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਧਕ ਜੋ ਯੋਗਾ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਦ੍ਰਿੜ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਚਮਤਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੁਢਲੇ ਤਜਰੱਬੇ, ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਹੋਰ ਯੋਗਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਦੀ ਉਤਸ਼ਾਹਜਨਕ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਉਹ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ-ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਬੁੱਧੀ ਯੋਗ ਸਾਧਕ ਨਾਲ ਅਟੁੱਟ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਭੂ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਪਾਸਨਾ ਭਗਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਬੁੱਧੀਯੋਗ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਹਨੇਰੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਮੋਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ਆਉਂਦੇ ਚਾਨਣ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਘੱਟ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਮੋਰੀ ਦਾ ਆਕਾਰ ਵਧਦਾ ਹੈ, ਚਾਨਣ ਦਾ ਘੇਰਾ ਵੀ ਵਧਦਾ ਹੈ। ਬੁੱਧੀ ਯੋਗ ਰੂਪੀ ਮੋਰੀ ਜਿੰਨੀ ਵੱਡੀ ਹੁੰਦੀ ਜਾਏਗੀ, ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਪ੍ਰਭੂ-ਰੂਪੀ-ਗਿਆਨ ਦਾ ਚਾਨਣ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਰਹੇਗਾ।

✪ ✪ ✪

10.11 ਸ਼ਲੋਕ :

तेषाम् एव अनु-कम्पा अर्थम्, अहम् अ-ज्ञान-जम् तमः। नाश-अयामि आत्म-भाव-स्थः, ज्ञान-दीपेन भास्-वता॥

ਤੇਸ਼ਾਮ੍ ਏਵ ਅਨੁ ਕੰਪਾ ਅਰਥਮ੍, ਅਹਮ੍ ਅਗ੍ਯਾਨਮ੍ ਜਮ੍ ਤਮਹ।

ਨਾਸ਼੍ ਅਯਾਮਿ ਆਤ੍ਮ ਭਾਵ ਸ੍ਥਹ, ਗ੍ਯਾਨ ਦੀਪੇਨ ਭਾਸ੍ਵਤਾ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਤੇਸ਼ਾਮ੍ : ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ। ਏਵ : ਸਿਰਫ਼। ਅਨੁਕੰਪਾ ਅਰਥਮ੍ : ਤਰਸ, ਰਹਿਮ ਦਿਲੀ ਵਿੱਚੋਂ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਅਗ੍ਯਾਨਮ੍ : ਅਗਿਆਨਤਾ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਤਮਹ : ਹਨੇਰਾ। ਨਾਸ਼੍ਅਯਾਮਿ : ਮੈਂ ਬਰਬਾਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਆਤ੍ਮ ਭਾਵ ਸ੍ਥਹ : ਆਪਣੇ ਸਵੈ ਅੰਦਰ ਨਿਵਾਸ ਕਰਨਾ। ਗ੍ਯਾਨ ਦੀਪੇਨ : ਗਿਆਨ ਦੇ ਦੀਪਕ ਰਾਹੀਂ। ਭਾਸ੍ਵਤਾ : ਚਮਕਦਾਰ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਰਹਿਮ ਦਿਲ ਹੋ ਕੇ ਆਤਮ ਭਾਵ ਤੋਂ (ਅੰਤਹਕਰਣ ਤੋਂ) ਸਥਿਤ ਹੋ ਕੇ, ਮੈਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਗਿਆਨ ਰੂਪ ਦੀਪਕ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਅੰਧਕਾਰ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਤੇਸ਼ਾਮ੍ ਏਵ ਅਨੁਕਮ੍ਪਾ ਅਥਰ੍ਮ੍ - ਅਹਮ੍ ਅਗ੍ਯਾਨ - ਜਮ੍ ਤਮਹ = ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਨਾ ਸੰਸਾਰਕ ਨਾ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਨਾ ਸੰਸਾਰਕ ਨਾ ਪਦਾਰਥਕ ਵਸਤਾਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਤਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਪੂਰਵਕ ਮੇਰਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਕਾਮਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮੇਰਾ ਹਿਰਦਾ ਪਿਘਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਚਾਹੁਣ ਲੱਗਦਾ ਹਾਂ, ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਉਹ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ। ਪਰ ਉਹ ਕੁੱਝ ਨਾ ਕੁੱਝ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਨਾ ਇੱਛਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਗਿਆਨ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਭਗਤ ਚਾਨਣ ਚਾਨਣ ਹੋ ਜਾਣ। ੦ ਆਤ੍ਮ ਭਾਵਸ੍ਥਹ = ਮਨੁੱਖ, ਆਪਣਾ ਜੋ ਹੋਣਾ ਪਨ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਮੈਂ ਹਾਂ' ਤਾਂ ਇਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜ ਕੇ ਹੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਬਦਲਣ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਬਦਲਣਾ ਸਮਝਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਬੱਚਾ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਜਵਾਨ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਬੁੱਢਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਨਿਰਬਲ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਬਲਵਾਨ ਹਾਂ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਤੱਤਵ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਜੋ ਹੋਣਾਪਨ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਹੋਣਪਨ ਵਿੱਚ ਸਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਲਈ ਏਥੇ ਆਤ੍ਮ ਭਾਵਸ੍ਥਹ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੦ ਭਾਸ੍ - ਵਤਾ - ਗ੍ਯਾਨਦੀਪੇਨ ਨਾਸ਼੍ਯਾਮਿ = ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਗਿਆਨ ਦੀਪ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਅਗਿਆਨਜਨ੍ਯ ਅੰਧਕਾਰ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਜਿਸ ਗਿਆਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਕੌਣ, ਮੈਂ ਕੌਣ ਹਾਂ, ਮੇਰਾ ਸਰੂਪ ਕੀ ਹੈ ? ਅਜਿਹਾ ਜੋ ਅਨਜਾਨਪੁਨਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਅਗਿਆਨ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਅਰਥਾਤ ਤੱਤਵਬੋਧ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਜਿਸ ਤੱਤਵ ਬੋਧ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਸ ਵਾਸਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੁਣਨ ਮਨਨ ਨਿਦਿਧਯਾਸਨ ਆਦਿ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ। ਕੋਈ ਮਿਹਨਤ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ। ਮੈਂ ਆਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੱਤਵ ਬੋਧ ਕਰਾ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਇਹ ਤਰਸ ਭਾਵਨਾ ਵੀ ਹੈ, ਦਿਆਲਤਾ ਵੀ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਅੰਦਰ ਵਸਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਸਾਡੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਹੈ। ਜੀਵ ਏਸੇ ਸੰਵੇਦਨਾ ਰਾਹੀਂ ਕੀ ਚੰਗਾ ਹੈ, ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਜੋ ਦੀਪਕ ਜਗਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਹੀ ਰੌਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਦੈਵੀ ਤੱਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਵੇਕ-ਬੁੱਧੀ ਇਸ ਚਾਨਣ ਰੂਪੀ ਦੀਵੇ ਦਾ ਤੇਲ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਰਾਹੀਂ ਜੋ ਸਬਰ ਸੰਤੋਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਇਸ ਦੀਪਕ ਲਈ ਤੇਲ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਵੈ-ਚੇਤਨਾ - ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀਆ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਪਰਪੱਕਤਾ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਇਹ ਮੋਮ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਸਾਰੀਆਂ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਤੇ ਫਿਕਰਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖਣਾ ਦੀਵੇ ਦਾ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਹਵਾ ਦਾ ਤੇਜ਼ ਬੁੱਲ੍ਹਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦੀਵੇ ਦੇ ਬੁਝਣ ਦਾ ਖ਼ਤਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਮਨ ਇੱਛਾਵਾਂ ਰਹਿਤ ਹੈ, ਹਵਸ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਹਵਾਵਾਂ ਝੱਖੜਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਦੀਵੇ ਲਈ ਸਕਰੀਨ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਟੁੱਟ ਚੇਤਨਾ ਈਸ਼ਵਰ ਲਈ ਅਖੰਡਤਾ ਇੰਜ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਦੀਵੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਲਾਟ ਨਿਕਲਦੀ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਚਮਤਕਾਰੀ ਦੀਵਾ ਪ੍ਰਭੂ ਸਮਾਨ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

10.12 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅਰਜੁਨ ਓਵਾਚ : *अर्जुन उवाच*

परम् ब्रह्म परम् धाम, पवित्रम् परमम् भवान्। पुरूषम् शश्वतम् दिव्यम्, आदि-देवम् अ-जम् वि-भुम्॥

ਪਰਮ ਬ੍ਰਹਮ੍ ਪਰਮ੍ ਧਾਮ੍, ਪਵਿਤ੍ਰਮ੍ ਪਰਮਮ੍ ਭਵਾਨ੍।

ਪੁਰੁਸ਼ਮ੍ ਸ਼ਾਸ਼੍ਵਤਮ੍ ਦਿਵ੍ਯਮ੍, ਆਦਿ ਦੇਵਮ੍ ਅਜਮ੍ਵਿਭੁਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਪਰਮ੍ : ਉਚੇਰੀ ਮਹਾਨ। ਬ੍ਰਹਮ੍ : ਬ੍ਰਹਮ। ਪਰਮ੍ਧਾਮ੍ : ਮਹਾਨ ਸਥਾਨ। ਪਵਿਤ੍ਰਮ੍ : ਪਵਿੱਤਰ। ਪਰੁਸ਼ਮ੍ : ਮਹਾਨ ਪਰਮ। ਭਵਾਨ੍ : ਆਪਦੇ ਤੁਹਾਡੇ। ਪੁਰੁਸ਼ਮ੍ : ਪੁਰਸ਼ਾ। ਸ਼ਾਸ਼੍ਵਤਮ੍ : ਸਦੀਵੀ। ਦਿਵ੍ਯਮ੍ : ਦੈਵੀ। ਆਦਿ ਦੇਵਮ੍ : ਮੁੱਢ ਕਦੀਮੀ, ਆਦਿ ਕਾਲ ਦਾ। ਅਜਮ੍ : ਜੋ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਅਣਜੰਮਿਆ। ਵਿਭੁਮ੍ : ਜੋ ਹਰ ਥਾਂ ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋਵੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਅਰਜਨ ਬੋਲੇ - ਆਪ ਪਰਮ ਬ੍ਰਹਮ ਹੋ, ਆਪ ਪਰਮ ਧਾਮ ਪਰਮ ਪਵਿੱਤਰ ਹੋ। ਸ਼ੁੱਧੀ ਕਰਤਾ ਹੋ, ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ ਹੋ, ਦੈਵੀ ਪੁਰਸ਼ ਹੋ, ਆਦਿ ਕਾਲ ਦੇ ਦੇਵਤਾ ਹੋ। ਅੰਜੂਨੀ ਹੋ, ਸਰਬ ਵਿਆਪੀ ਹੋ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪਰਮ ਬ੍ਰਹਮ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਜੋ ਨਿਰਗੁਣਾ ਹੈ, ਨਿਰੁਪਾਧਿਕਾ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਚੇਤਨਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਪਾਰਾ ਬ੍ਰਹਮ ਈਸ਼ਵਰ ਹੈ। ਸਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ ਜੋ ਅਸਲੀਅਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਅਪਰ ਅਪਾਰ ਹੈ। ਪਰਮ ਧਾਮ - ਸਾਰਾ ਦਿਖ ਅਦਿਖ ਥਾਵਾਂ ਦੀ ਨੀਂਹ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਸਥਾਨ (ਨਿਵਾਸ) ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਜੋ ਮਹਾਨ ਹੈ, ਉਹ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਆਤਮਾ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸਰਬੋਤਮ ਮਹਾਨ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਦੇਵਤਾ, ਕਾਇਨਾਤ ਦੇ ਕਰਤਾ ਅਤੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ, ਸੁਤੰਤਰ, ਆਦਿ ਕਾਲੀਨ, ਅਣਜੰਮਿਆ, ਸੈਭੰ, ਕਰਤਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਮਹਾਨ ਸਤਿ ਹੈ। ਇਹ ਵੇਦਕਸਤਿ ਹੈ। ਸਭ ਵਸਤਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਹੈ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ਅਜੂੰਨੀ ਹੈ, ਨਿਰਆਕਾਰ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

10.13 ਸ਼ਲੋਕ :

आहु: त्वाम् ऋषय: सर्वे, देव-ऋषि: नारद: तथा। असित: देवल: व्यास:, स्वयम् च एव ब्रू-ई-सि-मे॥

ਆਹੁਹ ਤ੍ਵਾਮ੍ ਰਿਸ਼ਯਹ ਸਰ੍ਵੇ, ਦੇਵ ਰਿਸ਼ੀਹ ਨਾਰਦਹ ਤਥਾ।

ਅਸਿਤਹ ਦੇਵਲਹ ਵ੍ਯਾਸਹ, ਸ੍ਵਯਮ੍ ਚ ਏਵਬ੍ਰੁਇਸਿ, ਮੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਆਹੁਹ : ਉਹ। ਤ੍ਵਾਮ੍ : ਐਲਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰਿਸ਼ਯਹ : ਰਿਸ਼ੀ। ਸਰ੍ਵੇ : ਸਾਰੇ। ਦੇਵਰਿਸ਼ੀ : ਦੇਵਰਿਸ਼ੀ। ਨਾਰਦਹ : ਨਾਰਦ। ਤਥਾ : ਭੀ। ਅਸਿਤਹ : ਅਸਤਿ। ਦੇਵਲਹ : ਦੇਵਾਲਾ। ਵ੍ਯਾਸਹ : ਵਿਆਸ ਰਿਸ਼ੀ। ਸ੍ਵਯਮ੍ : ਆਪ ਖ਼ੁਦ। ਏਵ : ਭੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਬ੍ਰੁਇਸ਼ਿ : ਆਪ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹੋ। ਮੇ : ਮੈਨੂੰ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਸਾਰੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇੰਜ ਕਿਹਾ ਹੈ, 'ਆਪ ਦੇਵਤੇ ਰਿਸ਼ੀ ਹੋ, ਆਪ ਨਾਰਦ ਹੋ। ਆਪ ਅਸਤਿਾ ਹੋ, ਦੇਵਾਲਾ ਹੋ। ਆਪ ਵਿਆਸ ਹੋ ਤੇ ਹੁਣ ਆਪ ਆਪਣੇ ਆਪ ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ।'

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ (10.12, 13) :- ੦ ਪਰਮ੍ ਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮ੍ ਧਾਮ੍, ਪਵਿਤ੍ਰਮ੍ ਪਰਮਮ੍ ਭਵਾਨ੍ - ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠੇ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਰਜਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪੁੱਛਣ 'ਤੇ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਰਮ ਬ੍ਰਹਮ (ਗੀਤਾ 8.03) ਕਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਰਮ੍ ਬ੍ਰਹਮ ਆਪ ਹੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਉਹ ਪਰਮ ਧਾਮ ਅਰਥਾਤ ਪਰਮ ਸਥਾਨ ਆਪ ਹੀ ਹੋ। (9.18) ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਵਿੱਤਰ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਹਾਨ ਪਵਿੱਤਰ ਵੀ ਆਪ ਹੋ। ੦ ਪੁਰਸ਼ਮ੍ ਸ਼ਾਸ਼੍ਵਤਮ੍ ਦਿਵ੍ਯਮ੍ ਆਦਿ ਦੇਵਮ੍ ਅਜਮ੍ ਵਿਭੁਮ੍ ੦ ਸਵ੍ਯਮ੍ 'ਚ ਏਵ ਬ੍ਰਇਸਿ ਮ = ਗਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਦੇਵਰਿਸ਼ੀ ਨਾਰਦ ਨੇ ਅਸਿਤ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇਵਲ ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਅਤੇ ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀ ਵਿਆਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸ਼ਵਤ ਦਿਵ੍ਯ ਪੁਰਸ਼ ਆਦਿ ਦੇਵਮ੍ ਅਜਨ੍-ਵਿਭੁਮ੍ ਕਿਹਾ ਹੈ। ੦ ਆਤਮਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸ਼੍ਵਤਮ੍ (2.20) ਸਗੁਣ ਨਿਰਾਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਿਵ੍ਯ ਪੁਰਸ਼ (8.10) ਦੇਵਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮਹਾਂ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਦਿ ਦੇਵ (10.02) ਮੂੜ ਲੋਕ ਮੈਨੂੰ ਅੱਜ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ (7.25) ਤੇ ਅਸਮਮੂੜ ਲੋਕ ਮੈਨੂੰ ਅੱਜ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ (10.03) ਇਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ 'ਅੱਜ' ਤੇ ਮੈਂ ਅਵ੍ਯ ਵਕ੍ਤ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਹਾਂ (9.04) ਇਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ 'ਵਿਭੁ' ਆਪਣੇ ਆਪ ਖ਼ੁਦ ਆਪਣੇ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਤਿ ਕਿਹਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਰਿਸ਼ੀ - ਉਹ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਛਾ ਰਹਿਤ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਾਲੇ, ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਉੱਚਤਮ ਅਵੱਸਥਾ ਵਾਲੇ ਰਿਸ਼ੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਰਿਸ਼ੀ ਆਪਣੀ ਅੰਤਰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਰਾਹੀਂ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਾ ਜੋੜ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਅਰਜਨ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀ ਨਾਰਦ, ਅਸਤਿ, ਦੇਵਾਲਾ, ਵਿਆਸ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਯਸ਼ ਗਾਇਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਜਨ ਏਸ ਪਦਵੀ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਵੀ ਹਨ। ਅਰਜਨ ਵੱਲੋਂ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਉਸਤਿਤ ਕੋਈ ਖ਼ੁਸ਼ਾਮਦ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਧਾ ਹੈ, ਪਿਆਰ, ਦ੍ਰਿੜ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਅਰਜਨ ਕੇਵਲ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕੇਵਲ ਅਗਵਾਈ ਦੀ ਭੀਖ ਮੰਗ ਕੇ ਅਰਜਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

10.14 ਸ਼ਲੋਕ :

सर्वम् एतत् ऋतम् मन्-ये, यत् माम् वद्-असि के-शव। न हि ते भग-वन् वि-अक्तिम्, विदु: देवा: न दानवा:॥

ਸਰ੍ਵਮ੍ ਏਤਤ੍ ਤਰੁਤਮ੍ ਮਨ੍ਯੇ, ਯਤ੍ ਮਾਮ੍ ਵਦ੍ਅਸਿ ਕੇਸ਼ਵ।

ਨ ਹਿ ਤੇ ਭਗਵਨ੍ ਵਿਅਕ੍ਤਿਮਮ, ਵਿਦੁਹ ਦੇਵਾਹ ਨ ਦਾਨਵਾਹ।

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸਰ੍ਵਮ੍ : ਸਾਰੇ। ਏਤਤ੍ : ਇਹ। ਤਰੁਤਮ੍ : ਸਤਿ ਸੱਚਾ। ਮਨ੍ਯੇ : ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਹੈ। ਯਤ੍ : ਕਿਹੜਾ। ਮਾਮ੍

: ਮੇਰਾ। ਵਦ੍ਅਸਿ : ਆਪ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ। ਕੇਸ਼ਵ : ਹੇ ਕੇਸ਼ਵ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਹਿ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਤੇ : ਆਪਦਾ। ਭਗਵਾਨ੍ : ਹੇ ਭਗਵਾਨ। ਵਿਅਕ੍ਤਿਮ੍ : ਪ੍ਰਤੱਖ ਸਾਫ਼ ਕਰਨਾ। ਵਿਦੁਹ : ਜਾਣਦੇ ਹੋ। ਦੇਵਾਹ : ਦੇਵਤੇ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਦਾਨਵਾਹ : ਦੈਂਤ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਕੇਸ਼ਵ! ਜੋ ਆਪ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹੋ, ਉਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਮੈਂ ਸੱਚ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਹੇ ਭਗਵਾਨ, ਆਪ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਨਾ ਦੇਵਤਾ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਨਾ ਹੀ ਦਾਨਵ ਜਾਣਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਸਰ੍ਵਮ੍ ਏਤਤ੍ ਤਰ੍ਤਮ੍ ਮਨ੍ ਯੇ ਯਤ੍ ਮਾਮ੍ ਵਦ੍ਅਸਿ ਕੇਸ਼ਵ – ਕ, ਨਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਹੈ। ਅ ਨਾਂ ਵਿਸ਼ਨੂ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ਼ ਨਾਂ ਸ਼ੰਕਰ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵ ਨਾਂ ਵਪੁ ਅਰਥਾਤ ਸਵ੍ਰੂਪ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਅਤੇ ਸ਼ੰਕਰ ਜਿਸ ਦੇ ਸਰੂਪ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਕੇਸ਼ਵ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਰਜਨ ਦਾ ਏਥੇ ਕੇਸ਼ਵ ਸੰਬੋਧਨ – ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ, ਕਿ ਆਪ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਸੰਹਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੋ। ੦ ਸਤਵੇਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਨੌਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਤੱਕ – ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਤਿ ਆਪ 'ਯਤ੍' ਜੋ ਕੁੱਝ ਕਹਿੰਦੇ ਆਏ ਹੋ – ਉਸ ਸਭ ਨੂੰ ਮੈਂ ਸਤਯ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਯਤਤ੍ – ਹੁਣੇ ਦਸਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਆਪਨੇ ਜੋ ਭਿਵੂਤੀ ਤੇ ਯੋਗ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ – ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਮੈਂ ਸਤ੍ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ। ਆਪ ਸਭ ਦੇ ਉਤਪਾਦਕ ਤੇ ਸੰਚਾਲਕ ਹੋ। ਆਪ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਦੂਜਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਆਪ ਸਰਵੋਪਰੀ ਹੋ। ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਗੁਰਮੰਤਰ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਪਰਮ ਵਚਨ ਸੁਣਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਸੇ ਪਰਮ ਵਚਨ ਨੂੰ ਅਰਜਨ ਏਥੇ 'ਤਰੁਤਮ ਅਰਥਾਤ ਸਤ੍ਯ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਤੇ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ। ੦ ਨਹਿ ਤੇ ਭਗਵਨ੍ ਵਿਅਕ੍ਤਿਮ੍ ਵਿਦ੍ਹ ਦੇਵਾਹ ਨ ਦਾਨਵਾਹ = ਆਪ ਨੇ (4.05 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ) ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਅਤੇ ਤੇਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜਨਮ ਲੰਘ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ, ਤੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਨੇ (10.02 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ) ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਅਤੇ ਤੇਰੇ – ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜਨਮ ਲੰਘ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ। ਤੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਨੇ (10.02 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ) ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ, ਆਪਨੇ ਜੋ ਕੁੱਝ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਠੀਕ ਹੈ। ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਦਿਵ੍ਯਤਾ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਤੀ ਉਤਪਨ ਤੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਮਨੁੱਖ, ਦੇਵਤਾ ਦਾਨਵ ਆਦਿ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਸਮਰੱਥਾ ਤੋਂ, ਯੋਗਤਾ ਸਹਾਰੇ, ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦਾ। ਤਿਆਗ ਵੈਰਾਗ ਤਪ ਸਮਾਧੀ ਆਦਿ ਸਾਧਨ ਮਨ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਤਾਂ ਅਨਨ੍ਯ ਭਾਵ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਹੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਛੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੈਵੀ-ਗੁਣ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 1. ਬਲ, ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀ ਮਾਨ 2. ਧਰਮ ਨਿਆਇ ਸਤਿ ਸੰਕਲਪ 3. ਈਸ਼ਵਰਯਾ : ਮਾਲਕੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸ਼ੋਭਾਗੁਣ 4. ਸ਼੍ਰੀ ਦੌਲਤ ਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ – ਸਤਿਅਮ-ਸੁੰਦਰਮ 5. ਗਿਆਨ-ਬੁੱਧੀ 6. ਵੈਰਾਗ – ਤਿਆਗ। ਪ੍ਰਭੂ ਆਦਿ ਕਾਲ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਭਵਿੱਖ ਕਾਲ ਦੇ ਜੀਵਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਰੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਜਦੋਂ ਮਾਨਵ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ – ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਵਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ। ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, 'ਸੂਰਜ ਧਰਤੀ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਬਹੁਤ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪਰ ਉਹ ਛੋਟੇ ਆਕਾਰ ਦਾ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਬੇਹੱਦ ਅਸੀਮ ਹੈ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਈਸ਼ਵਰ ਸੰਬੰਧੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀਂ ਅਗਿਆਨੀ ਹਾਂ।

✪ ✪ ✪

10.15 ਸ਼ਲੋਕ :

स्वयम् एव आत्मना आत्मानम्, वेद्–थ त्वम् पुरूष–उत्तम। भूत–भावन भूत–ईश, देव–देव जगत्–पते॥

ਸ੍ਵਯਮ੍ ਏਵ ਆਤ੍ਮਨਾ ਆਤ੍ਮਾਨਮ੍, ਵੇਦ੍ਥ ਤ੍ਵਮ੍ ਪੁਰੁਸ਼੍ ਉੱਤਮ।

ਭੂਤ ਭਾਵਨ ਭੂਤ ਇਸ਼ਾ, ਦੇਵ ਦੇਵ ਜਗਤ੍ ਪਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸ੍ਵਯਮ੍ : ਆਪ ਲਈ, ਸਵੈ ਵਾਸਤੇ। ਏਵ : ਸਿਰਫ਼। ਆਤ੍ਮਨਾ : ਆਪ ਲਈ। ਵੇਦੁਥ : ਆਪ ਦੇ, ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ। ਤਵਮ੍ : ਆਪ ਖੁਦ। ਪੁਰੁਸ਼ ਉੱਤਮ : ਹੇ ਮਹਾਨ ਪੁਰਸ਼। ਭੂਤਾ ਭਾਵਨ : ਹੇ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਸਰੋਤ। ਭੂਤ ਇਸ਼ਾ : ਹੇ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ। ਦੇਵ ਦੇਵ : ਹੇ ਦੇਵ! ਹੇ ਦੇਵ, ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਦੇਵਤਾ। ਜਗਤ੍ ਪਤੇ : ਹੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹੁਕਮਰਾਨ। ਜੇ ਜਗਤ੍ ਰਾਜੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ! ਹੇ ਭੂਤ ਭਾਵਨ! (ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਉਤਪਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ) ਹੇ ਭੂਤਏਸ਼! ਹੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਦੇਵਤਾ! ਹੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਵਾਮੀ। ਆਪ ਖੁਦ ਹੀ ਆਪਣੇ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹੋ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਭੂਤ ਭਾਵਨ ਭੂਤਇਸ਼ – ਦੇਵ ਦੇਵ ਜਗਤ੍ ਪਤੇ – ਪੁਰੁਸ਼੍ ਉੱਤਮ – ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਕਲਪ ਮਾਤਰ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੋਣ ਨਾਲ ਆਪ ਭੂਤ ਭਾਵਨ ਹੋ। ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਅਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹੋਣ ਤੋਂ ਆਪ ਭੂਤੇਸ਼ ਅਤੇ ਦੇਵ ਦੇਵ ਹੋ। ਜੜ੍ਹ ਚੇਤਨ ਸਥਾਵਰ ਜੰਗਮ ਮਾਤਰ ਜਗਤ ਦਾ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੋਣ ਤੋਂ ਆਪ ਜਗਤਪਤਿ ਹੋ। ਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ (ਪੁਰਸ਼ਾਂ) ਵਿੱਚੋਂ ਉੱਤਮ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਆਪ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਤੇ ਵੇਦ ਵਿੱਚ ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ ਨਾਂ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹੋ। (15.18) ੦ ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਸੰਬੋਧਨੀ ਪਦ 1. ਭੂਤ ਭਾਵਨ 2. ਭੂਤੇਸ਼ 3. ਦੇਵ-ਦੇਵ 4. ਜਗਤਪਤੇ 5. ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ ੦ ਪੰਜੇ ਦੇਵਤਾ ਆਪ ਹੋ, ਆਏ ਹਨ। ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਗੀਤਾ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਐਨੇ ਸੰਬੋਧਨ ਨਹੀਂ ਆਏ। ਏਥੇ ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ, ਅਰਜਨ ਪੰਜ ਸੰਬੋਧਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਸ੍ਵਯਮ੍ ਏਵ ਆਤ੍ਮਨਾ ਆਤ੍ਮਾਨਮ੍ ਵੇਦ੍ਥ ਤ੍ਵਮ੍ – ਭਗਵਾਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਹੀ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਸਾਧਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਨਾ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਵਿਰਤੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾ ਕੋਈ ਜਗਿਆਸਾ ਜਾਗਦੀ ਹੈ। ਨਾ ਕਿਸੇ ਕਰਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰੀਰ-ਸਰੀਰੀ ਦਾ ਭਾਵ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਹੀ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਗਿਆਨ ਕਰਣ ਨਿਰਪੇਖ ਹੈ। ਕਰਣ ਸਾਪੇਖ ਨਹੀਂ। ਜਿਵੇਂ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਢੰਗ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ – ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਜੋ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਣ – ਨਿਰਪੇਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਆਦਿ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦੇ। ਭਗਵਤ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਭਗਵਾਨ ਵਾਂਗ ਹੀ ਜੀਵ ਦਾ ਆਪਣਾ ਗਿਆਨ ਕਰਣ-ਨਿਰਪੇਖ ਹੈ। ੦ ਭਗਵਾਨ = ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਤੋਂ ਏਸ਼ਵਰ੍ਯ, ਧਰ੍ਮ, ਯਸ਼, ਸ਼੍ਰੀ, ਵੈਰਾਗ ਅਤੇ ਗਿਆਨ – ਇਹ ਛੇ 'ਭਾਵ' ਅਖਵਾਉਂਦੇ

ਹਨ। ਜਿਹੜਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਯੁਕਤ ਹੈ - ਉਹ ਭਗਵਾਨ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪੁਰਸ਼ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਸਤਿਕਾਰ-ਯੁਕਤ ਉਚਾਰਣ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨੇ ਸਰੀਰ ਰੂਪੀ ਪੁਰੀ ਵਿੱਚ ਅਸਥਾਈ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਿਵਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਪੁਰੀ - ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਕਿਲੇ ਅੰਦਰ ਆਤਮਾ ਅਸਥਾਈ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ 'ਤੇ ਫਿਰ ਆਤਮਾ ਇਸ ਪੁਰੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਪ੍ਰਭੂ ਤਾਂ ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ ਹੈ, ਸਦੀਵੀ ਹੈ, ਅਨੰਤ ਹੈ, ਅਸੀਮ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਉੱਪਰ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਕਾਰਨ ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ-ਭੂਤ ਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਹੈ, ਜਗਤ-ਪਤੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਭੂਤਇਸ਼ਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਉਹੋ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਹੀ ਪਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

10.16 ਸ਼ਲੋਕ :

वच्-तुम् अर्ह-सि-अ-शेषेण, दिव्या: हि आत्मन्-वि-भूतय:।
याभि: वि-भभू-तिभि: लोकान्, इमान् त्वम् वि-आप्-य तिष्ठ-सि॥

ਵਚ੍ ਤੁਮ੍ ਅਰ੍ਹੀਸਿ ਅਸ਼ੇਸ਼ੇਣ, ਦਿਵ੍ਯਾਹਿ ਆਤ੍ਮਨ੍ ਵਿਭੂਤਯਹ।
ਯਾਭਿਹ ਵਿਭੂਤਿ ਤਿਭਿਹ ਲੋਕਾਨ੍, ਇਮਾਨ੍ ਤ੍ਵਮ੍ ਵਿਆਪ੍ਯ ਤਿਸ਼੍ਟ੍ਸਿ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਵਚ੍ਤੁਮ੍ : ਦੱਸਣ ਯੋਗ। ਅਹੀਸਿ : ਆਪ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਸ਼ੇਸ਼ੇਣ : ਰਹੀ ਸਹੀ ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ। ਦਿਵ੍ਯਾਹ : ਦੈਵੀ। ਹਿ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਆਤ੍ਮਨ੍ ਵਿਭੂਤਯਹ : ਓਸ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ੁਹਰਤ। ਯਾਮਿਹ : ਕਿਸ ਰਾਹੀਂ। ਵਿਭੂਤਿਤਿਮਿਹ : ਵਡਿਆਈ ਦੇ ਰਾਹੀਂ। ਲੋਕਾਨ੍ : ਲੋਕ, ਸੰਸਾਰ। ਇਮਾਨ੍ : ਇਹ। ਤ੍ਵਮ੍ : ਆਪ ਓਸ ਦੇ। ਵਿਆਪ੍ : ਵਿਆਪਕ ਹੋਣਾ, ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰਨਾ, ਪਸਰਨਾ। ਤਿਸ਼੍ਟ੍ਸਿ : ਸਥਾਪਿਤ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰਆਂ ਦਿਵਯ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਸੰਪੂਰਣ ਕਹਿਣ ਵਿੱਚ, ਆਪ ਹੀ ਸਮੱਰਥ ਹੋ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਆਪ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਆਪਤ ਕਰਕੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਥਾਪਿਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਵਚ੍ ਤੁਮ੍ ਅਰ੍ਹਸਿ, ਆਸ਼ੇਸ਼ੇਣ, ਦਿਵ੍ਯਾਹਿ ਆਤ੍ਮਨ੍ ਵਿਭੂਤਯਹ...... ਇਮਾਨ੍ ਤ੍ਵਮ੍ ਵਿਆਪ੍ਯ ਤਿਸ਼ਟ੍ਸਿ - 10.07 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਸਪਸ਼ੱਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਮੇਰੇ ਯੋਗ ਤੇ ਮੇਰੀਆਂ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਅਟੱਲ ਭਗਤੀ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਅਨੁਸਾਰ, ਭਗਵਾਨ ਭਗਤੀ ਲਈ ਇਹੋ ਸਰਲ ਪਰ ਦ੍ਰਿੜ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਦੀਆਂ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਤੇ ਯੋਗ ਦੇ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਵੱਲ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਖਿੱਚੇ ਜਾਣਾ। ਅਰਜਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਇਹ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਬਹੁਤ ਢੁਕਵਾਂ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਏਥੇ ਅਰਜਨ - ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਲੌਕਿਕ ਵਿਲੱਖਣ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਦੀ ਆਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਮੱਰਥਾ ਹੈ। ੦ ਵਚ੍ਤੁਮ੍ ਅਰ੍ਹਸਿ ਆਸ਼ੇਸ਼ੇਣ - ਆਪ ਨੇ ਹੀ ਪਹਿਲਾਂ (ਸੱਤਵੇਂ, ਨੌਂਵੇਂ ਤੇ ਹੁਣ ਦਸਵੇਂ ਅਧਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ) ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਭਗਤੀ ਯੋਗ ਦ੍ਰਿੜ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਵੀ ਆਪਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਜਾਣ ਲਵਾਂ ਤੇ ਭਗਤੀ ਯੋਗ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿੜ ਹੋ ਜਾਵਾਂ। ੦ ਦਿਵ੍ਯਾਹ ਹਿ ਆਤ੍ਮਨ੍ ਵਿਭੂਤਯਹ - ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿਵ੍ਯ ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕੁੱਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੀ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦੇਖਣਾ ਹੀ ਵਿਭੂਤੀ ਹੈ, ਯੋਗ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇੱਕ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਹੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਮਿੱਠੀਆਂ ਪਿਆਰੀਆਂ ਮਨ ਨੂੰ ਮੋਹਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਧੁਨਾਂ ਕੱਢ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਹਾਥੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ, ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ, ਉਸ ਨੂੰ ਲਾ ਕੇ ਹੀ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਅਮੀਰ ਹੁਕਮਰਾਨ ਦੀ ਅਮੀਰੀ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਕੇਵਲ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪ ਹੀ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਜਦੋਂ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਲੋਕ ਭਲਾਈ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਵੱਡਪਣ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾਲਤਾ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਜੀਵ (ਗਿਆਨ ਦੇ ਸੂਰਜ) ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਅਪਾਰ ਕਿਰਪਾ ਦੇ ਪਾਤਰ ਬਣਦੇ ਹਾਂ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਇੱਕੋ ਕਿਰਨ ਹੀ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਰੌਸ਼ਨ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਸਮਝਣਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਬਣਾ ਲੈਣਾ, ਮਾਨਵ ਧਰਮ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀਆਂ ਦੈਵੀ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਸੰਪੂਰਣ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਸਥਾਈ-ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

10.17 ਸ਼ਲੋਕ :

कथम् विद्-याम् अहम् योगिन्, त्वाम् सदा परि-चिन्त्-अयन्। केषु केषु च भावेषु, चिन्त्-य: अस्-सि भग-वन् मया॥

ਕਥਮ੍ ਵਿਦ੍ਯਾਮ੍ ਅਹਮ੍ ਯੋਗਿਨ੍, ਤ੍ਵਾਮ੍ ਸਦਾ ਪਰਿਚਿੰਤ੍ ਅਯਨ੍।
ਕੇਸ਼ੁ ਕੇਸ਼ੁ ਚ ਭਾਵੇਸ਼ੁ ਚਿੰਤੁ ਯਹ, ਅਸ੍ਸਿ ਭਗਵਨ੍ ਮਯਾ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਕਥਮ੍ : ਕਿਵੇਂ। ਵਿਦ੍ਯਾਮ੍ : ਜਾਣਾਂਗੇ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਯੋਗਿਨ੍ : ਯੋਗੀ। ਤ੍ਵਾਮ੍ : ਤੁਹਾਡਾ ਪ੍ਰਭੂ ਲਈ। ਸਦਾ : ਹਮੇਸ਼ਾ। ਪਰਿਚਿੰਤ੍ ਅਯਨ੍ : ਉਪਾਸਨਾ ਸਾਧਨਾ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਨਾ। ਕੇਸ਼ੁ ਕੇਸ਼ੁ : ਕੀ ਅਤੇ ਕੀ ਵਿੱਚ ? ਚ : ਅਤੇ। ਭਾਵੇਸ਼ੁ : ਪੱਖ, ਸਰੂਪ, ਰੂਪ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਪਹਲੂ। ਚਿੰਤੁਯਹ : ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ, ਵਿਚਾਰ ਹੋਣਾ। ਅਸ੍ਸਿ : ਤੁਹਾਡਾ। ਭਗਵਨ੍ : ਹੇ ਦਿਆਲੂ ਭਗਵਾਨ। ਮਯਾ : ਮੇਰਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਯੋਗਿਨ! ਆਪ ਦਾ ਸਦਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ, ਮੈਂ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਜਾਣਾ ? ਅਤੇ ਹੇ ਭਗਵਾਨ । ਆਪ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਭਾਵਾਂ (ਵਸਤੂਆਂ) ਅੰਦਰ, ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਚਿੰਤਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਯੋਗ ਹੋ ?

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਕਥਮ੍ ਵਿਦ੍ ਯਾਮ੍ ਅਹਮ੍ ਯੋਗਿਨ੍ ਤ੍ਵਾਮ੍ ਸਦਾ ਪਰਿ ਚਿੰਤ੍ ਅਯਨ੍ = ਅਰਜਨ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰਦਮ ਚਿੰਤਨ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਮੈਂ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਜਾਣ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ੦ ਅੱਠਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਚੌਧਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ

ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਵੀ ਮੇਰਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਨਿਤਯ ਨਿਰੰਤਰ ਹੋ ਕੇ, ਉਸ ਯੋਗੀ ਨੂੰ ਮੈਂ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਫਿਰ 9.22 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਮੇਰਾ ਨਿਰੰਤਰ ਚਿੰਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯੋਗ ਮੋਕਸ਼ ਮੈਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹਾਂ। ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਸੁਣ ਕੇ ਅਰਜਨ ਪੁੱਛਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਉਹ ਕਿਹੜਾ ਚਿੰਤਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਮੈਂ ਆਪ ਦੇ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਜਾਣ ਸਕਾਂ ? ਉਹ ਚਿੰਤਨ ਮੈਂ ਕਿੱਥੇ ਕਰਾਂ। ਭਗਵਾਨ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਮੈਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਪਰਿਪੂਰਣ ਹਾਂ, ਜਿੱਥੇ ਜਿੱਥੇ ਵੀ, ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝੇਂਗਾ ਤੇ ਮੇਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੇਂਗਾ, ਮੈਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵਾਂਗਾ। ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ, ਮਹੱਤਤਾ ਸੁੰਦਰਤਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਤੇਰਾ ਮਨ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਮੇਰਾ ਹੀ ਚਿੰਤਨ ਕਰ। ਉਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੀ ਸਮਝ। ਇੰਜ ਮੇਰਾ ਹੀ ਚਿੰਤਨ ਹੋਵੇਗਾ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਅਰਜਨ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਵਾਰ ਵਾਰ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਜਗਿਆਸਾ ਹੈ। ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਉਸ ਦਾ ਬਾਹਰੀ ਮਨ, ਹੋਰ ਦੂਜੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਅੰਦਰ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਜਿਵੇਂ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਖਿਡੌਣਿਆਂ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਝੱਟ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਂ ਦਾ ਵੀ ਖ਼ਿਆਲ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਕੀ ਮੈਂ ਵੀ ਏਸੇ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਬਾਹਰਲੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਤੇਰੇ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਅਪਨਾ ਲਵਾਂ ?' ਅਰਜਨ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ-ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ 'ਜਿਵੇਂ ਫਲਾਂ ਤੇ ਹਾਥੀ ਦੰਦ ਦੇ ਖਿਡੌਣੇ ਅਸਲੀ ਫਲ ਤੇ ਹਾਥੀ ਦਾ ਚੇਤਾ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਚਿੰਨ ਤੇ ਮੂਰਤੀਆਂ - ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਅੰਦਰਲੇ ਅਤੇ ਰੂਪ ਤੇ ਆਕਾਰ ਰਹਿਤ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਚੇਤਾ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਅਰਜਨ - ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਅਪਾਰ ਲੀਲਾ ਨੂੰ ਹਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਜਾਣਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਵਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

10.18 ਸ਼ਲੋਕ :

वि-स्तरेण आत्मन: योगम्, वि-भू-तिम् च जन-अर्दन।
भूय: कथ-अय तूप्-ति-हि, श्रृ-णु-अत: न अस्-ति मे अ-मृ-तम्॥

ਵਿਸ੍ਤਰੇਣ ਆਤ੍ਮਨਹ ਯੋਗਮ੍, ਵਿਭੂਤਿਮ੍ ਚ ਜਨ ਅਰਦਨ।
ਭੂਯਹ ਕਥਅਯ ਤ੍ਰੂਪ੍ਤਿਹ ਹਿ ਸ਼੍ਰੂਣੁ ਅਤਹ ਨ ਅਸ੍ਤਿ ਮੇ ਅਮ੍ਰੂਤਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਵਿਸ੍ਤਰੇਣ : ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ। ਆਤ੍ਮਨਹ : ਤੁਹਾਡਾ, ਸਵੈ ਦਾ, ਤੇਰਾ। ਯੋਗਮ੍ : ਯੋਗਾ। ਵਿਭੂਤਿਮ੍ : ਸ਼ੁਹਰਤ ਵਡਿਆਈ। ਚ : ਅਤੇ। ਜਨਅਰਦਨ : ਹੇ ਜਨਾਰਦਨ। ਭੂਯਹ : ਦੁਵਾਰਾ। ਕਥਅਯ : ਕਹਿਣਾ ਦੱਸਣਾ। ਤ੍ਰੂਪ੍ਤਿਹ : ਸਬਰ ਧੀਰਜ। ਹਿ : ਲਈ। ਸ਼੍ਰਣ : ਸੁਣਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ। ਅਸੁਤਿ : ਹੈ। ਮੇ : ਮੇਰਾ। ਅਮ੍ਰਤਮ੍ : ਅੰਮ੍ਰਿਤ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਜਨਾਰਦਨ! ਮੈਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਦੱਸ, ਕਿ ਆਪ ਦੀ ਯੋਗ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਵਿਭੂਤੀ ਕੀ ਹੈ ? ਕਿਉਂਕਿ ਆਪ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਰਗੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣ ਸੁਣ ਕੇ, ਮੇਰੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹੀ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਜਨਾਰ੍ਦਨ - ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਿਉਤਪਤੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਜੇ ਉਰ੍ਦ੍ ਧਾਤੂ ਦਾ ਗਤਿ ਅਰ੍ਥ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਅਰਥਾਤ ਦੇਵ ਪ੍ਰਤਿਪੱਖ ਭੂਤ ਅਸੁਰ ਜਨਾਂ ਦੀ ਨਰਕ ਆਦਿ ਗਤੀ ਦਾ ਹੇਤੁ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਜਨਾਰਦਨ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਥਵਾ ਉਰ੍ਦੂ ਧਾਤੂ ਦਾ ਗਤੀ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਜੋ ਦੇਵ ਪ੍ਰਤਿਪੱਖ ਭੂਤ ਅਸੁਰ ਜਨਾਂ ਦੀ ਨਰਕ ਆਦਿ ਗਤੀ ਦਾ ਹੇਤੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਜਨਾਰਦਨ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਰੂਪ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਵਾਸਤੇ ਜਿਸ ਤੋਂ ਯਾਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਜਨਾਰਦਨ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਸੱਤਵੇਂ ਤੇ ਨੌਂਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਤਾਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ, ਇਸ ਲਈ ਦਸਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਵੀ, ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। 'ਤੂੰ ਫਿਰ ਮੇਰੇ ਪਰਮ ਵਚਨ ਨੂੰ ਸੁਣ।' ਅਰਜਨ ਦੀ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਚਨ ਸੁਣਦੇ ਸੁਣਦੇ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹੀ, ਇਸ ਲਈ ਅਰਜਨ, ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਵਚਨ ਕਰਨ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਭੂਯਹ ਕਥਅਯ ਤ੍ਰੁਪ੍ਤਿਹਹਿ ਸ਼੍ਰਣਅਤਹ ਨ ਅਸ੍ਤਿ ਮੇ ਅਮ੍ਰਤਮ - ਅਰਜਨ ਸ਼੍ਰੇਯ ਦਾ ਸਾਧਨ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। (ਗੀਤਾ 2.07, 3.02, 5.09) ਅਤੇ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਵਿਭੂਤੀ ਏਵ ਯੋਗ ਨੂੰ ਤੱਤਵ ਤੋਂ ਜਾਣਨ ਦਾ ਫਲ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿੜ ਭਗਤੀ ਹੋਣਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। (10.07) ਇਸ ਲਈ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਬਹੁਤ ਸਰਲ ਲੱਗੀ ਕਿ ਮੈਂ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਨਵਾਂ ਚਿੰਤਨ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ। ਫਿਰ ਵੀ ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਮੈਂ ਦਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਖਿਚਾਓ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹੋ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਮਨ ਦੀਆਂ ਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਨਾ ਹੋ ਕੇ, ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਮੇਰੀ ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿੜ ਭਗਤੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਕਿੰਨੀ ਸਿੱਧੀ ਸਰਲ ਸੁਗਮ ਗੱਲ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਰਜਨ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਤੋਂ ਕਹਿਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਚਨ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਹੀ ਜਾਈਏ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਜਨਾਰਦਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਨ ਜਨ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਉਹ ਸਭ ਦੀਆਂ ਅਧਿਆਤਮ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰਕ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਯੋਗ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਨ ਦੀ ਜੁਗਤ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਗੁਣ ਲੱਛਣ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਚੇਤਾ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਦੀ ਧੁੱਪ, ਚੰਨ ਰਿਸ਼ਮਾਂ, ਮੀਂਹ, ਧਰਤੀ, ਬਨਸਪਤੀ ਅਤੇ ਹਵਾ ਆਦਿ। ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਇੱਕ ਮਿੱਕ ਹੋਣਾ ਹੀ ਜੀਵਨ ਮੰਤਵ ਹੈ, ਸਾਨੂੰ ਸੰਸਾਰਕ ਮਾਮਲੇ ਭਾਵੇਂ ਤ੍ਰਿਪਤ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਜੋ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਇੰਜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਲਈ ਸਾਧਨਾ ਪਰਪਕਤਾ ਸੰਜਮ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਜਾਣੂ ਹੈ, ਕਿ ਜੀਵਾਤਮ ਦੈਵੀ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਤਾਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਅਟੁੱਟ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ 'ਜੀਵਾਤਮਾ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਲੋਹ ਤੇ ਮਿਕਨਾਤੀਸ਼ ਪੱਥਰ ਵਰਗਾ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

10.19 ਸ਼ਲੋਕ :

ਭਗਵਾਨ ਓਵਾਚ *भगवान उवाच*

हन्त ते कथ्-अयिष्यामि, दिव्-या: हि आत्मन्-वि-भू-त-य:। प्राधान्यत: कुरू-श्रेष्ठ, न-अस्-ति अन्त: वि-स्तरस्य मे॥

ਹੰਤ ਤੇ ਕਥ੍ ਅਯਿਸ਼੍ਯਾਮਿ, ਦਿਵ੍ਯਾਹ ਹਿਆਤਮਮਨ੍ ਵਿਭੂਤਯਹ।

ਪ੍ਰਾਧਾਨ੍ਯਤਹ ਕੁਰੁਸ਼੍ਰੇਸ਼੍ਠ੍, ਨ ਅਸ੍ਤਿ ਅੰਤਹ ਵਿਸ੍ਤਰਸ੍ਯ ਮੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਓਵਾਚ : ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਬੋਲੇ। ਹੰਤ : ਹੁਣ ਬਹੁਤ ਅੱਛਾ। ਤੇ : ਉਸਨੂੰ। ਕਥ੍ਅਯਿਸ਼੍ਯਾਮਿ : ਮੈਂ ਐਲਾਨ ਕਰਾਂਗਾ। ਦਿਵ੍ਯਾਹ: ਦੈਵੀ। ਹਿ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਆਤ੍ਮਨ੍ : ਆਤਮਾ। ਵਿਭੂਤ੍ਯਹ : ਮੇਰੀ ਸ਼ੁਹਰਤ। ਪ੍ਰਾਧਾਨਯਤਹ : ਆਪਣੀ ਵਡੱਤਣ, ਪ੍ਰਸਿਧੀ। ਕੁਰੁਸ਼੍ਰੇਸ਼੍ਠ : ਕੌਰਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਧੀਆ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਅਸ੍ਤਿ : ਹੈ। ਅੰਤਹ : ਅੰਤ। ਵਿਸ੍ਤਰਸ੍ਯ : ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ। ਮੇ : ਮੇਰਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਬੋਲੇ, 'ਹਾਂ, ਠੀਕ ਹੈ। ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਦਿੱਬ ਭਿਵੂਤੀਆਂ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੱਸਾਂਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਹੇ ਕੁਰੁਸ਼੍ਰੇਸ਼੍ਠ। ਮੇਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਦਾ (ਅਰਥਾਤ ਵਿਭੂਤਿਆਂ ਦਾ) ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।'

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਹੰਤ ਤੇ ਕਥ੍ ਆਯਿਸ਼੍ਯਾਮਿ, ਦਿਵ੍ਯਾਹ ਹਿਆਤ੍ਮਨ੍ ਵਿਭੂਤ ਯਹ = ਯੋਗ ਤੇ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਕਹਿਣ ਦੇ ਲਈ ਅਰਜਨ ਨੇ ਜੋ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਹੰਤ ਅਵ੍ਯਯ ਤੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਦਿਵਯ ਅਲੌਕਿਕ, ਵਿਲੱਖਣ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਨੂੰ ਤੇਰੇ ਲਈ ਕਹਾਂਗਾ। ਯੋਗ ਸੰਬੰਧੀ ਅੱਗੇ ਇਕਤਾਲੀਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਦਿਵ੍ਯਾਹ = ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਵਿਅਕਤੀ ਘਟਨਾ ਆਦਿ ਵਿੱਚ, ਜੋ ਕੁੱਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਹੀ ਦੇਖਣਾ ਦਿਵਯਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਸਤੂ ਵਿਅਕਤੀ ਆਦਿ ਦੀ ਦੇਖਣਾ ਅਦਿਵਯਤਾ ਅਥਵਾ ਲੌਕਿਕਤਾ ਹੈ। ੦ ਪ੍ਰਧਾਨ੍ਯਤਹ ਕੁਰੁਸ਼੍ਰੇਸ਼੍ਟ੍, ਨ ਅਸ੍ਤਿ ਅੰਤਹ ਵਿ, ਹੁਣ ਅਰਜਨ ਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਹੇ ਭਗਵਾਨ! ਆਪ ਆਪਣੀ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਕਹਿ ਦੇਵੋਂ। ੦ ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਕਹਾਂਗਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੀਆਂ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਗਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਅਰਜਨ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਵਿਰਾਟ ਵਿਸ਼ਵ-ਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖ ਲੈ, ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੇ ਰੂਪ ਹਨ ? ਕੀ ਦੋ ਚਾਰ ? ਸੈਂਕੜੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਕਹਿਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਸੁਣ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਸੁਣਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਥੇ ਅਰਜਨ ਦੀ ਇੱਕ ਰੂਪ ਦਿਖਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਸੁਣ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਸੈਂਕੜੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰੂਪ ਦੇਖਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਸੁਣਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਵੇਖਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਘੱਟ ਹੈ, ਸੀਮਤ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਦੇਖਣ ਤੇ ਸੁਣਨ ਦੀ ਦੋਵੇਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ੦ ਅਰਜਨ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਵਧਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਅਨੰਨਤਾ ਵੱਲ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਅਨੰਤ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਕਾਰਜ ਹੈ। ੦ ਕੰਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ = ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਵਰਨਣਾਤਮਿਕ ਅਤੇ ਧਵਨੀਤਮਕ। ਕੰਨ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਤ੍ਯਅਕਸ਼ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਤ੍ਯ - ਅਕਸ਼ (ਸਵੱਰਗ, ਨਰਕ ਆਦਿ) ਦਾ ਵੀ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵੇਦਾਂਤ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸ਼੍ਰਵਣ, ਮਨਨ, ਨਿਦਿਧਯਾਸਨ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰਵਣ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਇਆ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਵੀ (ਸ਼੍ਰਵਣ ਕੀਰਤਨ ਸਮਰਣ ਆਦਿ) ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰਵਣ ਪਹਿਲਾਂ ਆਇਆ ਹੈ। ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ, ਜਿਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਗਿਆਨ (ਪਰੋਖ ਗਿਆਨ) ਅਸਾਨੂੰ ਕੰਨਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਕੰਨਾਂ ਤੋਂ ਸੁਣ ਕੇ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਨ ਮੰਨਣ ਜਾਂ ਜਾਣਨ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮ-ਤੱਤਵ ਦਾ ਸਾਕਸ਼ਾਤਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਅਚਿੰਤਯ-ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ੦ ਮਨੁੱਖ ਸੌਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਨੀਂਦ ਵਿੱਚ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਸੰਕੁਚਿਤ ਹੋ ਕੇ ਮਨ ਵਿੱਚ, ਮਨ ਸੰਕੁਚਿਤ ਹੋ ਕੇ ਬੁੱਧੀ ਵਿੱਚ, ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਸੰਕੁਚਿਤ ਹੋ ਕੇ ਅਗਿਆਨ (ਅਵਿਦਿਆ) ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਨੀਂਦ ਵਿੱਚ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਛੁਪੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਸੁੱਤੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ, ਜੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਜਾਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਐਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਅਵਿਦਿਆ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋਏ ਨੂੰ ਵੀ ਜਗਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਅਨੰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤਾਂ ਪਦਾਰਥ ਤੱਕ ਜਾ ਕੇ ਰੁਕ ਜਾਂਦੀ ਪਰ ਕੇਵਲ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਕੰਨ ਤੱਕ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਧੁਰ ਅੰਦਰ ਤੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਨੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰੂਪ ਫੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਦਰਪਣ ਵਿੱਚ ਮੂੰਹ ਦੇਖਦੇ ਸਮੇਂ ਕੱਚ ਦੇ ਅੰਦਰ ਰੂਪ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸੁੱਖ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਖ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੱਚ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪਦਾਰਥ ਦਾ ਰੂਪ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਪਦਾਰਥ ਵਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਨੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਕਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪਹਿਲੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਪਕੜਦੇ ਹੋਏ ਦੂਜੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਪਕੜ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਜਿਵੇਂ ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਪੱਖਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਤਿੰਨ ਪਰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਘੁੰਮਦੇ ਹੋਏ, ਇੱਕ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਇੰਜ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਜਿੰਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਉਨੀ ਨੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦ ਇੰਦਰੀਆਂ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਫੜ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਫੜ ਸਕਦੀਆਂ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਜੋ ਸ਼ੋਭਾ ਹੈ, ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਹੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਲਈ ਇਹ ਅਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਮਿਣਤੀ ਕਰੇ, ਜੋ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕੁੱਝ ਕੁ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਜੋ ਬੇਅੰਤਤਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ, ਚੰਨ, ਸਿਤਾਰੇ, ਹਵਾ, ਧਰਤੀ, ਸਮੁੰਦਰ, ਆਕਾਸ਼, ਪਾਣੀ ਆਦਿ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਤੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਚਮਤਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਬੋਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਗਰੰਥਾਂ ਦੇ ਬਿਆਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਰਨਾ ਇੰਜ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਨਕਸ਼ੇ ਵਿੱਚੋਂ ਵੇਖ ਕੇ ਇੱਕ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਨਾਲ ਬਨਾਰਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।'

✪ ✪ ✪

10.20 ਸ਼ਲੋਕ :

अहम् आत्मा गुडाका-ईश, सर्व-भूत-आशय-स्थित:। अहम् आदि: च मध्यम् च, भूतानाम् अन्त: एव च॥

ਅਹਮ੍ ਆਤ੍ਮਾ ਗੁਡਾਕਾ ਇਸ਼, ਸਰਵ ਭੁਤ ਆਸ਼ਯ ਸ੍ਥਿਤਹ।

ਅਹਮ੍ ਆਦਿਹ ਚ ਮਧ੍ਯਮ੍ ਚ, ਭੁਤਾਨਾਮ੍ ਅਨੰਤਹ ਏਵ ਚ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਆਤ੍ਮਾ : ਅੰਤਹਕਰਣ ਸਵੈ। ਗੁਡਾਕਾਇਸ਼ : ਹੇ ਗੁਡਾ ਕੇਸ਼ਾ। ਸਰਵ ਭੁਤਆਸ਼ਯ : ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ। ਸ੍ਥਿਤਹ : ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਆਦਿਹ : ਆਦਿ ਆਰੰਭ। ਚ : ਅਤੇ। ਮਧਯਮ੍ : ਵਿਚਕਾਰ। ਚ : ਅਤੇ। ਭੁਤਾਨਾਮ੍

: ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਦਾ। ਅਨੰਤਹ : ਅੰਤ। ਏਵ : ਵੀ। ਚ : ਅਤੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਗੁਡਾਕੇਸ਼! ਮੈਂ ਸਮੁੱਚੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਆਤਮਾ ਹਾਂ, ਤਥਾ ਮੈਂ ਹੀ ਸਮੁੱਚੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਆਦਿ ਮੱਧ ਅਤੇ ਅੰਤ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਦੇਵ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਜੇਕਰ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਚਿੰਤਨ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ੦ ਅਹਮ੍ ਆਤਮਾ ਗੁਡਾਕਾਇਸ਼...... ਅੰਤਹ ਏਵ ਚ = ਏਥੇ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਯਮ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੀ ਵਸਤੂ ਉਤਪਤੀ ਵਿਨਾਸ਼ਸ਼ੀਲ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਜੋ ਤੱਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਤੱਤਵ ਉਸ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। (ਭਾਵੇਂ ਦਿਖਾਈ ਦੇਵੇ ਜਾਂ ਨਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇਵੇ) ਮੂਲ ਤੱਤਵ ਪਰਮਾਤਮਾ ਰੂਪ ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੱਸਣ ਲਈ ਹੀ ਏਥੇ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਆਦਿ ਮਧ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਹੈ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਭਿਵੂਤੀਆਂ ਦੇ ਇਸ ਪਰਕਰਣ ਵਿੱਚ, ਆਦਿ ਮੱਧ ਤੇ ਅੰਤ, ਤਿੰਨ ਥਾਵਾਂ ’ਤੇ ਸਾਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਆਦਿ ਮਧ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਬਤੀਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ, ਸਾਰੇ ਸਰਗਾਂ ਦੇ ਆਦਿ ਮਧ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ ਤੇ ਅੰਤਲੇ ਉਨਤਾਲੀਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਜੋ ਬੀਜ ਹੈ, ਉਹ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੇ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਚਰ ਅਚਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਚਿੰਤਨ ਕਰਨ ਲਈ - ਇਹੋ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਰ ਹੈ। ਸਾਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਜੋ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਕਹੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਭੀ ਜੋ ਕੁੱਝ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ - ਉਹ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਵਿਭੂਤੀ ਹੈ। ੦ ਤੱਤਵ ਤੋਂ ਸਭ ਕੁੱਝ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। “ਵਾਸੁਦੇਵਹ ਸਰ੍ਵਮ੍” ੦ ਇਸ ਵੀਹਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਨੇ, ਜੋ ਆਤਮਾ ਹੈ, ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਜੋ ਸਰੂਪ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਭੂਤੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਫਿਰ ਬੱਤੀਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਵਿਭੂਤੀ ਦੱਸੀ ਹੈ, ਕਿ ਜੋ ਜੜ੍ਹ ਚੇਤਨ ਸਥਾਵਰ ਜੰਗਮ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ‘ਮੈਂ ਇੱਕ ਹੀ ਬਹੁਤ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋ ਜਾਵਾਂ, ਅਜਿਹਾ ਸੰਕਲਪ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ। ਜੋ ਤੱਤਵ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਵਿਚਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੀਜ ਰੂਪ ਵਿੱਚ (ਕਾਰਣ ਸਰੂਪ) ਵਿਭੂਤੀ ਦੱਸੀ ਹੈ। ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਬੀਜ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਭਗਵਤ ਤੱਤਵ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਹੈ (10.17) ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਸੰਬੰਧੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦ ਅਹਮ੍ ਆਤ੍ਮਾ ਗੁਡਾਕਾ-ਇਸ਼ ਸਰਵ-ਭੂਤ ਆਸ਼ਯ ਸ੍ਥਿਤਹ - ਸਾਧਕ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਿਵੇਂ ਕਰੇ ? ਜਦ ਸਾਧਕ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵੱਲ ਚਲੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਵੇਖੇ। ਸਾਰੀਆਂ ਆਤਮਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰੇ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪ੍ਰਭੂ, ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦਾ ਸਵੈ ਹੈ। ਜਿੰਨੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਸੰਖ ਅਸੀਮ ਜੀਵ ਹਨ, ਜੋ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਭ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਕਾਰਨ ਦੂਜੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕਰਤਾ ਵੀ ਹੈ, ਵਸਤੂ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬਲ ਕਾਰਨ ਵੀ ਹੈ। ਗੁੱਡਾਕੇਸ਼ਾ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੇ ਨੀਂਦ ਉੱਪਰ ਪੂਰਣ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਅਰਜਨ ਕੋਲ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਸਵੈ ਨੂੰ ਜਗਾਉਣ ਵਾਲਾ ਪਰਤਾਪੀ ਪੁਰਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਇਸ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਜਗਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਗੋਚਰ ਹੈ, ਈਸ਼ਵਰ ਉਸ ਉੱਪਰ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ‘ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਇੱਕ ਹਨ, ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਪਰ ਅਪ੍ਰਤਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ।’ (ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ) (ਅਪ੍ਰਤਖ ਤੋਂ ਭਾਵ ਪੂਰਣ ਅਸੀਮ ਸੁਤੰਤਰ)

✪ ✪ ✪

10.21 ਸ਼ਲੋਕ :

आदित्यानाम् अहम् विष्णुः, ज्योतिष्-आम् रविः अम्शु-मान्। मरीचिः मरूत्-आम् अस्-मि, नक्षत्राणाम् अहम् शशी॥

ਆਦਿ ਤ੍ਯਾਨਾਮ੍ ਅਹਮ੍ ਵਿ੍ਸ਼ਣੁਹ, ਜ੍ਯੋਤਿਸ਼੍ਆਮ੍ ਰਵਿਹ ਅਮਸ਼ੁਮਾਨ੍।
ਮਰੀਚਹ ਮਰੁਤ੍ਮ੍ ਆਮ੍ ਅਸ੍ਮਿ, ਨਕਸ਼ਤ੍ਰਾਣਾਮ੍ ਅਹਮ੍ ਸ਼ਸ਼ੀ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਆਦਿਤ੍ਯਾਨਾਮ੍ : ਅਦਿਤਯਾਸਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਵਿ੍ਸ਼ਣੁਹ : ਵਿਸ਼ਨੂ। ਜਯੋਤਿਸ਼੍ਆਮ੍ : ਰੌਸ਼ਨੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ। ਰਵਿਹ : ਸੂਰਜ। ਅਮ੍ਸ਼ੁਮਾਨ੍ : ਰੌਸ਼ਨੀ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਾਲਾ ਚਮਕਦਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੇਂਦਰ। ਮਰੀਚਹ : ਮਾਰੀਚੀ। ਮਰੁਤਆਮ੍ : ਮਾਰੂਤ (ਹਵਾਵਾਂ) ਦਾ। ਅਸ੍ਮਿ : ਮੈਂ ਹਾਂ। ਨਕਸ਼ਤ੍ਰਾਣਾਮ੍ : ਸਿਤਾਰਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਸ਼ਸ਼ੀ : ਚੰਦ੍ਰਮਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਮੈਂ ਆਦਿਤਯਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਨੂ (ਨਾਮਕ ਆਦਿਤਯ) ਹਾਂ। ਜਯੋਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿਰਨ ਸ਼ਾਲੀ ਸੂਰਜ ਹਾਂ। ਮਾਰੂਤੀ ਵਿੱਚ ਮਰੀਚ (ਨਾਮਕ ਮਾਰੂਤੀ) ਹਾਂ ਤੇ ਨਕਸ਼ਤ੍ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਆਦਿਤ੍ਯਾਨਾਮ੍ ਅਹਮ੍ ਵਿਸ਼ਣੁਹ = ਆਦਿਤਿ ਤੇ ਧਾਤਾ ਮਿੱਤਰ ਆਦਿ ਜਿੰਨੇ ਪੁੱਤਰ ਹਨ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਅਰਥਾਤ ਵਾਮਨ ਮੁਖ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਹੀ ਵਾਸ੍ਨ ਰੂਪ ਤੋਂ ਅਵਤਾਰ ਲੈ ਕੇ ਦੈਂਤਾਂ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਨੂੰ ਦਾਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਦਿ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ (ਦੇਵਤਿਆਂ) ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ੦ ਜ੍ਯੋਤਿਸ਼੍ ਆਮ੍ਮ ਰਵਿਹ ਅਮਸ਼੍ - ਮਾਨ੍ - ਸਤਵਜ੍ਯੋਤੀ ਆਦਿਤ੍ਯ ਹਰਿਤ ਆਦਿ ਨਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਜੋ ਉਨੰਜਾ ਮਰੂਤ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਤੇਜ਼ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਸੂਰਜ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਮਰੀਚਹ ਮਰੁਤਆਮ੍ ਅਸ੍ਮਿ = ਸਤਵ ਜ੍ਯੋਤੀ ਆਦਿਤ੍ਯ ਹਰਿਤ ਆਦਿ ਨਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਜਿਹੜੇ 49 ਮਰੁਤ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਤੇਜ਼ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਉਸ ਤੇਜ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਹੀ ਇੰਦਰ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਦਿਤਿ ਦੇ ਗਰਭ ਦੇ ਸੱਤ ਟੁਕੜੇ ਕਰਨ ’ਤੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤਾ ਦੇ ਫਿਰ ਸੱਤ ਸੱਤ ਟੁਕੜੇ ਕਰਨ ’ਤੇ ਵੀ ਉਹ ਮਰੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਫਿਰ ਇੱਕ ਤੋਂ 49 ਹੋ ਗਏ। ੦ ਨਛਤ੍ਰਾਨਾਮ੍ ਅਹਮ੍ ਸ਼ਸ਼ੀ = ਅਸ਼ਵਨੀ ਧਰੁਣੀ ਕ੍ਰਤਿਕਾ ਆਦਿ ਜਿਹੜੇ ਸਤਾਈ ਨਛੱਤਰ ਹਨ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਪਤਿ - ਚੰਦਰਮਾ - ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ।” ੦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਭੂਤੂਆਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ - ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ - ਉਹ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਭਾਵੇਂ ਸਾਰੇ ਫੁੱਲ, ਫਲ, ਫ਼ਸਲਾਂ ਇੱਕੋ ਧਰਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਜੋ ਜ਼ਮੀਨ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਖਾਵੇ ਲਈ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਜਗਤ, ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਹੈ, ਚਮਤਕਾਰ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਸ

ਵੱਲ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਵਿਭੂਤੀ ਅਥਵਾ ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਅਦਿਤਯਾ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਰਾਂ ਨਾਂ ਹਨ ਇਹ ਨਾਂ ਅਪ੍ਰੈਲ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਮਸੁ, ਧਾਤਾ ਮਿਤ੍ਰਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਵਰਣ ਅਤੇ ਪੁਸ਼ਾ। ਜਨਵਰੀ ਦਾ ਆਦਿਤਯ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਹੈ, ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਲਈ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਗਰਮੀ ਦੀ ਰੁੱਤ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਨਿਅੰਤਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਸਾਹਸਰ ਨਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ 258 ਨਾਂ ਹਨ, ਜੋ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਸਮੱਰਪਤਿ ਹਨ, ਜੋ ਕਾਇਨਾਤ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੂੰ ਵੀ ਸੂਰਯ ਨਾਰਾਇਣ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 49 ਮਾਰੂਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਵਾ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਮਾਰੀਚੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਹੈ। ਹਵਾ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਲਈ ਜੋ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ, ਉਹ ਅਸੀਮ ਤੇ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੈ। ਵਧੀਆ ਹਵਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦਿਨ ਦੀ ਜਯੋਤੀ ਦਾ ਸਰੋਤ ਸੂਰਜ ਹੈ। ਰਾਤ ਦੀ ਜਯੋਤੀ ਚੰਦਰਮਾ ਤੋਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਦੇਣ ਹਨ।

✪ ✪ ✪

10.22 ਸ਼ਲੋਕ :

वेदानाम् साम-वेद: अस्-मि, देवानाम् अस्-मि वासव:। इन्द्रियाणाम् मन: च अस्-मि, भूतानाम् अस्-मि चेतना॥

ਵੇਦਾ ਨਾਮ੍ ਸਾਮ ਵੇਦਹ ਅਸ੍ਮਿ, ਦੇਵਾ ਨਾਮ੍ ਅਸ੍ਮਿ ਵਾਸਵਹ।
ਇੰਦ੍ਰਯਾਣਾਮ੍ ਮਨਹ ਚ ਅਸ੍ਮਿ, ਭੂਤਾਨਾਮ੍ ਅਸ੍ਮਿ ਚੇਤਨਾ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਵੇਦਾਨਾਮ੍ : ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚੋਂ। ਸਾਮਵੇਦਹ : ਸਾਮਵੇਦ। ਅਸ੍ਮਿ : ਮੈਂ ਹਾਂ। ਦੇਵਾਨਾਮ੍ : ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਅਸ੍ਮਿ : ਮੈਂ ਹਾਂ। ਵਾਸਵਹ : ਵਾਸਵਾ। ਇੰਦ੍ਰਯਾਣਾਮ੍ : ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਮਨਹ : ਮਨ ਹੈ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਸ੍ਮਿ : ਮੈਂ ਹਾਂ। ਭੂਤਾਨਾਮ੍ : ਜਿਉਂਦੇ ਜੀਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਅਸ੍ਮਿ : ਮੈਂ ਹਾਂ। ਚੇਤਨਾ : ਬੁੱਧੀ ਚੇਤਨਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਮੈਂ ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਮਵੇਦ ਹਾਂ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਾਸਦੇਵ ਹਾਂ। ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਨ ਹਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਚੇਤਨਾ (ਅਰਥਾਤ ਬੁੱਧੀ ਵ੍ਰਿਤਿ) ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਵੇਦਾਨਾਮ੍ ਸਾਮਵੇਦਹ ਅਸ੍ਮਿ = ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਜੋ ਮੰਤਰ ਹਨ, ਉਹ ਸਵਰ ਸਹਿਤ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਸਾਮਵੇਦ ਹੈ। ਸਾਮਵੇਦ ਵਿੱਚ ਇੰਦਰ ਰੂਪ ਤੋਂ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਉਸਤਤੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਮਵੇਦ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਵਿਭੂਤੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਦੇਵਾ ਨਾਮ੍ ਅਸ੍ਮਿ ਵਾਸਵਹ – ਸੂਰਜ ਚੰਦਰਮਾ, ਆਦਿ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਦੇਵਤਾ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੰਦਰ ਮੁੱਖ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਪਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਭੂਤੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ੦ ਇੰਦ੍ਰਿਯਾਣਮ੍ ਮਨਹ ਚ ਅਸ੍ਮਿ – ਨੇਤਰ, ਕੰਨ ਆਦਿ ਸਾਰੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮਨ ਮੁੱਖ ਹੈ। ਸਾਰੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਨ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਨਾਲ (ਮਨ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ) ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਨ ਨਾਲ ਨਾਲ ਨਾ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਿਸ਼ਾ ਆਉਣ ’ਤੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਮਨ ਵਿਚਲੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਹੀ ਆਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਮਨ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਵਿਭੂਤੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਭੂਤਾਨਾਮ੍ ਅਸ੍ਮਿ ਚੇਤਨਾ – ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਜੋ ਚੇਤਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ ਸ਼ਕਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਰੇ ਹੋਏ ਆਦਮੀ ਵੀ ਅਪੇਖ ਤੌਰ ’ਤੇ ਸੁੱਤੇ ਹੋਏ ਆਦਮੀ ਵਿੱਚ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਭੂਤੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਭਗਵਾਨ ਵੱਲੋਂ ਆਈ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਇੱਕ ਨਾਂ ਸਮਾਗਯ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਸਾਮ ਵੇਦ ਤੋਂ ਹਨ। ਚਾਰ ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਮਵੇਦ ਇਸ ਲਈ ਸਰਬਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ ਸੁਰ ਅਲਾਪ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ, ਉਸ ਦੇ ਪਾਠ ਤੋਂ ਹੀ ਮੋਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੁਗਧ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਚੇਤੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਗਾ ਕੇ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਮੁਗਧ ਹੋ ਕੇ ਉਚਾਰਦੇ ਹਨ। ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਇਹੋ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਹੈ। ਵਾਸਵਾ, ਇੰਦਰ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਨਾਂ ਹੈ, ਜੋ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਹੈ, ਇੰਦਰ ਆਪਣੀ ਗੁਣਵੰਤਾ ਕਾਰਨ ਉੱਚਾ ਰੁਤਵਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਣਵੰਤਾ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦਾ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਭਾਵਹੀਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮਨ ਆਵਾਰਾ ਨਿਕਾਰਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਬੇਧਿਆਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਮਨ ਵੱਲੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜਨ ਵਾਲਾ ਕ੍ਰਾਂਤੀਚਿੱਤ ਭੁੱਲਿਆ ਭੁੱਲਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਕਦੇ ਵੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਮਨ ਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਦੰਡ ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਹਰ ਭਾਵ ਦਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਜਿਉਂਦੇ ਤੇ ਮਰ ਗਏ ਦਾ ਅੰਤਰ ਕੇਵਲ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਉਪੱਸਥਿਤੀ ਤੇ ਅਣਉਪੱਸਥਿਤੀ ਹੈ। ਜਿਉਣਾ ਚੇਤਨਾ ਹੈ, ਮਰਨਾ ਚੇਤਨਾ ਨਹੀਂ। ਜੋ ਜੀਵ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਵੇਗਾ, ਵਧੇਰੇ ਚੇਤਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਵਿੱਤਰ ਚੇਤਨਾ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰੇਮੀ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

10.23 ਸ਼ਲੋਕ :

रूद्राणाम् शम्-कर: च अस्-मि, वित्त-ईश: यक्षरक्षसाम्। वसुनाम् पावक: च अस्-मि, मेरू: शिखरिणाम् अहम्॥

ਰੁਦ੍ਰਾਣਾਮ੍ ਸ਼ਮ੍ਕਰਹ ਚ ਅਸ੍ਮਿ, ਵਿੱਤ ਇਸ਼ਹ ਯਕ੍ਸ਼ਰਕ੍ਸ਼ ਸਾਮ੍।
ਵਸੁਨਾਮ੍ ਪਾਵਕਹ ਚ ਅਸ੍ਮਿ, ਮੇਰੂਹ ਸ੍ਖਿਰਿਣਾਮ੍ ਅਹਮ੍।

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਰੁਦ੍ਰਾਣਾਮ੍ : ਰੁਦ੍ਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਸ਼ਮ੍ਕਰਹ : ਸ਼ੰਕਰਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਸ੍ਮਿ : ਮੈਂ। ਵਿੱਤਇਸ਼ਹ : ਵਿਤੇਸਾ ਜਾਂ ਕੁਬੇਰਾ। ਯਕ੍ਸ਼ਰਕ੍ਸ਼ ਸਾਮ੍ : ਯਕਸਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰਾਕਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਵਸੁਨਾਮ੍ : ਵਾਸੂਆਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਪਾਵਕਹ : ਪਾਵਕ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਸ੍ਮਿ : ਮੈਂ ਹਾਂ। ਮੇਰੂਹ : ਮੇਰੂ। ਸ਼ਿਖਰਿਣਾਮ੍ : ਪਹਾੜਾਂ ਦਾ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਮੈਂ ਰੁਦਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼ੰਕਰ ਹਾਂ। ਯਕਸ਼ ਅਥਵਾ ਰਾਕਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਧੰਨੇਸ਼ਵਰ ਹਾਂ। (ਅਰਥਾਤ ਕੁਬੇਰ ਹਾਂ) ਵਸੁਉਆਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅਗਨੀ ਹਾਂ ਤੇ ਸ਼ਿਖਰ ਵਾਲਿਆਂ (ਪਰਬਤਾਂ) ਵਿੱਚੋਂ ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਰੁਦ੍ਰਾਣਾਮ੍ ਸ਼ਮ੍ਕਰਹ ਚ ਅਸ੍ਮਿ – ਹਰ, ਬਹੁ ਰੂਪ ਤ੍ਰਯੰਬਕ ਆਦਿ ਗਿਆਰਾਂ ਰੁਦਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੰਭੂ ਅਰਥਾਤ ਸ਼ੰਕਰ ਸਭ ਦੇ ਅਧਿਪਤੀ ਹਨ। ਇਹ ਕਲਿਆਣ ਸਰੂਪ ਕਲਿਆਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਆਪਣੀ ਵਿਭੂਤੀ

ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਿੱਤ ਇਸ਼ਾਹ ਯਕ੍ਸ਼੍ਰਕਸ਼ਸਾਮ੍ – ਘਰ ਧ੍ਰਵ ਸੋਮ, ਆਦਿ ਅੱਠ ਵਸਤਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨਲ ਅਰਥਾਤ ਪਾਵਕ (ਅਗਨੀ) ਸਭ ਦੇ ਅਧਿਪਤੀ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਯਗ ਦੀ ਹਵਿ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਾਲੇ, ਤਥਾ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਮੁੱਖ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ, ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਭੂਤੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ੦ ਮੇਰੂਹ ਸ਼ਿਖਰਿਣਾਮ੍ ਅਹਮ੍ – ਸੋਨੇ ਚਾਂਦੀ ਤਾਂਬੇ ਆਦਿ ਦੇ ਸਿਖ਼ਰਾਂ ਵਾਲੇ ਜਿੰਨੇ ਪਰਬਤ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਮੁੱਖ ਹੈ। ਉਥੇ ਸੋਨੇ ਤੇ ਰਤਨਾਂ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ, ਭਗਵਾਨ ਆਪਣੀ ਵਿਭੂਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਦੀ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ ਉਹ ਸਾਰੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹੀ ਚਿੰਤਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਹੋਰ ਜਾਣਕਾਰੀ – ਵਸਵੋਦੇਵਾਹ : ਅਣੂ = ਵਾਸਵਹ = ਇੰਦ੍ਰ ੦ ਰੁਦ੍ਰ – ਇਹ ਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਵਰਗ ਹੈ। ਰੁਦਰਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਗਿਆਰਾਂ ਹੈ। ਗਿਆਰਾਂ ਰੁਦਰਾਂ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਕਰਤਾ ਉਹ ਸ਼ੰਭੂ ਹੈ। ਸ਼ੰਭੂ, ਸ਼ੰਕਰ ਦੀਆਂ ਰੁਦ੍ਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰਵ-ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੈ। ੦ ਦੇਵਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਵਰਗ ਦਾ ਨਾਂ ਵਸੁ ਹੈ – ਜੋ ਅੱਠ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਧੇਰੇ ਤੇਜੱਸਵੀ ਅਨਲ ਪਾਵਕ ਅਗਨਿ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਰੁਦਰਾ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਗਿਆਰਾਂ ਹਨ। ਪੁਰਾਣ ਗਰੰਥ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮਕਰਣ ਦੇ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਜੋ ਨਾਂ ਵਧੇਰੇ ਸਵੀਕਾਰੇ ਗਏ ਹਨ, ਉਹ ਹਨ 'ਅਜੇਕਾ ਪਦ, ਅਹੀਰ ਬੁੱਧਨਯਾ, ਵੀਰ ਭਦਰਾ, ਗਰੀਸਾ, ਸੰਕਰਾ, ਅਪਾਰਜੀਤਾ, ਹਰਾ, ਅੰਕਾਰਕਾ, ਪਿਨਾਕੀ, ਭਾਗਯ ਅਤੇ ਸੰਭੂ। ਰੁਦਰਾ ਦਾ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਕਾਰਜ, ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਕੂਕਣਾ ਚੀਕਣਾ ਆਰੰਭ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੈ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਇਹੋ ਹਨ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕੂਕਣਾ ਜਾਂ ਚੀਕਣਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਰੇਯਾਸ ਅਤੇ ਸਰੇਯਾਸ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੈ। ਰੁਧਰਾ ਦਾ ਚਰਿੱਤਰ ਸਰੇਯਾਸ ਲਈ ਕੂਕਣ ਚੀਕਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਿਆਰਾਂ ਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਕਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਚੰਗਿਆਈ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਨਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਮਾਯੂਸੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਪ੍ਰਭੂ ਵੱਲ ਦੇ ਰਸਤੇ 'ਤੇ ਲਿਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਦੁੱਖ ਦਰਦ, ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਛੇਤੀ ਸ਼ੁੱਧੀ-ਕਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਯਕਸ਼ਸ਼ ਤੇ ਰਾਕਸ਼ਸ ਦੇਵ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਗਰੁੱਪਾਂ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਦੌਲਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੇ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਦੇ ਸ਼ੌਕੀਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਸੈਨਿਕ ਟੁਕੜੀਆਂ (ਦਲ) ਰਾਜ ਕੁਬੇਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੁਬੇਰ, ਧਨ ਦੌਲਤ ਦਾ ਰਾਜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕੋਈ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸਹੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਇਸ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕੁਬੇਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਅਸਥਾਈ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਦੌਲਤ ਦੀ ਆਪਣੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਵੀ ਸ਼ੋਭਾ ਹੈ। ਦੌਲਤ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਵਾਸੁਸਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਅੱਠ ਹੈ 1. ਜ਼ਮੀਨ 2. ਪਾਣੀ 3. ਅੱਗ 4. ਹਵਾ 5. ਆਕਾਸ਼ ਤੱਤ 6. ਚੰਦ੍ਰਮਾ 7. ਸੂਰਜ 8. ਸਿਤਾਰੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਵਕਾ (ਅੱਗ) ਨਿੱਘ ਗਰਮ ਸੇਕ ਦੇ ਕੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਇਸਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਮਾਊਂਟ ਮੇਰੂ (ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ) ਇੱਕ ਧੁਰਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਸਵੱਰਗੀ ਲੋਕ ਘੁੰਮਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਮਈ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਜੋਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿੱਧ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਮਾਨਵੀ ਰਚਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਡੰਡੇ ਵਰਗਾ ਆਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਰੀੜ ਦੀ ਹੱਡੀ ਹੋਵੇ। ਯੋਗਾ ਵਿਗਿਆਨ ਇਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵਡਿਆਈ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸੁਨਹਿਰੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਸ਼ੁਸ਼ਮਾ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਝਰਨਾਹਟ/ਸਨਸਨੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਚੇਤਨਾ ਹੈ, ਜੋ ਬੁੱਧੀ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਦੇਵਤੇ ਮਾਊਂਟ ਮੇਰੂ ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ (ਜੋ ਮਿਥਿਹਾਸ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪਰਬਤ ਹੈ) 'ਤੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇੰਦਰੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣ ਜੋ ਮਾਨਵੀ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਰੀੜ ਦੀ ਹੱਡੀ ਵਿੱਚ ਸਥਿਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

✪ ✪ ✪

10.24 ਸ਼ਲੋਕ :

पुरोधसाम् च मुख्यम् माम्, विद्–धि पार्थ बृहस्पतिम्। सेना–नीनाम् अहम् स्कन्द:, सरसाम् अस्–मि सागर:॥

ਪੁਰੋਧਸਾਮ੍ ਚ ਮੁਖ੍ਯਮ੍ ਮਾਮ੍, ਵਿਦ੍ ਧਿਪਾਰ੍ਥ ਬ੍ਰਹਸ੍ਪਤਿਮ੍।
ਸੇਨਾ ਨੀਨਾਮ੍ ਅਹਮ੍ ਸ੍ਕੰਦਹ, ਸਰਸਾਮ੍ ਅਸ੍ਮਿ ਸਾਗਰਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਪੁਰੋਧਸਾਮ੍ : ਘਰੇਲੂ ਪ੍ਰੋਹਤਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚੋਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਮੁਖ੍ਯਮ੍ : ਮੁਖੀ। ਮਾਮ੍ : ਮੇਰਾ। ਵਿਦ੍ਧਿ : ਜਾਣਦੇ ਹੋ। ਪਾਰ੍ਥ : ਹੇ ਪਾਰਥ। ਬ੍ਰਿਸ੍ਪਤਿਮ੍ : ਬ੍ਰਿਹਸਪਤੀ। ਸੇਨਾਨੀਨਾਮ੍ : ਜਰਨੈਲਾਂ ਵਿੱਚ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਸਕੰਦਹ : ਸਕੰਦਹ। ਸਰਸਾਮ੍ : ਝੀਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਅਸ੍ਮਿ : ਮੈਂ ਹਾਂ। ਸਾਗਰਹ : ਸਾਗਰ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਪਾਰਥ! ਪੁਰੋਹਿਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤੂ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਬ੍ਰਹਿਸਪਤੀ ਸਮਝ। ਮੈਂ ਸੈਨਾਪਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਕੰਦ (ਕਾਰਤਿਕਯ) ਹਾਂ, ਅਤੇ ਝੀਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਗਰ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਪੁਰੋਧਸਾਮ੍ ਚ ਮੁਖਯਮ੍ ਮਾਮ੍ – ਵਿਦ੍ਧਿ ਪਾਰ੍ਥ ਬ੍ਰਹਸ੍ਪਤਿਮ੍ – ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸੰਪੂਰਣ ਪਰੋਹਿਤਾਂ ਵਿੱਚ ਤੇ ਵਿਦਿਆ ਬੁੱਧੀ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਸਪਤੀ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੈ। ਇਹ ਇੰਦਰ ਦੇ ਗੁਰੂ ਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਕੁਲ ਪੁਰੋਹਿਤ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਬ੍ਰਿਹਸਪਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਭੂਤੀ ਜਾਣਨ ਤੇ ਮੰਨਣ ਦੇ ਲਈ ਕਿਹਾ। ੦ ਸੇਨਾਨੀ ਨਾਮ੍ਮ ਅਹਮ੍ ਸਕੰਦਹ – ਸਕੰਦ (ਕਾਰਤਿਕੇਯ) ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਛੇ ਮੂੰਹ ਤੇ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਹੱਥ ਹਨ। ਇਹ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਸੈਨਾਪਤੀ ਹਨ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਸੈਨਾਪਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਵਿਭੂਤੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ੦ ਸਰਸਾਮ੍ ਅਸ੍ਮਿ ਸਾਗਰੇਹ – ਇਸ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਪਾਣੀ ਦੇ ਸਰੋਤ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਮੁੰਦਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹੈ। ਸਮੁੰਦਰ – ਸੰਪੂਰਣ ਜਲਾਸ਼ਯਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਪਤੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਮਰਯਾਦਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਵਿਭੂਤੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਏਥੇ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਦੀ ਅਲੌਕਿਕਤਾ ਦਿਖਾਈ ਹੈ – ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਭ ਕੁੱਝ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਹੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਦਾ ਕੰਮ ਸਮਾਜਿਕ ਧਾਰਮਿਕ ਰੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਪਨ ਕਰਵਾਉਣਾ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਚੰਗੇ ਵਿਵਹਾਰ ਤੇ ਚਰਿੱਤਰ ਲਈ ਉੱਚੇ ਸੁੱਚੇ ਮੁੱਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੈ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਦਾ ਕੰਮ – ਬ੍ਰਿਹਸਪਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਏਸੇ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਮਹਾਨ ਬਜ਼ੁੱਰਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਭਿਲਾਸ਼ੀ, ਬ੍ਰਿਹਸਪਤੀ ਦੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰੀ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭਤੱਵ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਹੀ ਸਮਝ ਤੇ ਯੋਗ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਕਾਰਜ ਸੰਪਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੈਵੀ ਗੁਣ ਗਣੇਸ਼ ਅਤੇ ਸਕੰਡਾ (ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ) ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਸਪੁੱਤਰ ਸਕੰਡਾ – ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਬਹਾਦਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਮੰਨੇ ਜਾਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ, ਦੈਂਤਾਂ ਉੱਪਰ ਜਿੱਤ

ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਠੀਕ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਇਸ ਸੂਰਬੀਰ ਯੋਧੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਾਗਰ – ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਅਨੰਤਤਾ ਅਤੇ ਅਸੀਮਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਮਨ ਦਾ ਆਪਣੇ ਪਾਸਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਲੀਨ ਹੋਣਾ ਪ੍ਰਭੂ ਪੂਜਾ ਦਾ ਇੱਕ ਰੂਪ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

10.25 ਸ਼ਲੋਕ :

महत्–ऋषीणाम् भृगु: अहम्, गिराम् अस्–मि एकम् अ–क्षरम्। यज्ञानम् जप–यज्ञ: अस्–मि, स्थावराणाम् हिम–आलय:॥

ਮਹਤ੍ ਰਿਸ਼ੀਣਾਮ੍ ਭ੍ਰਗੁਹ ਅਹਮ੍, ਗਿਰਾਮ੍ ਅਸ੍ਮਿ ਏਕਮ੍ ਅਕ੍ਸ਼ਰਮ੍।

ਯਗ੍ਯ੍ਾਨਾਮ੍ ਜਪ ਯਗ੍ਯ੍ਹ ਅਸ੍ਮਿ, ਸ੍ਥਾਵਰਾਣਾਮ੍ ਹਿਮ ਆਲਯਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਮਹਤ੍ਰਿਸ਼ੀਣਾਮ੍ : ਮਹਾਨ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਭ੍ਰਗੁਹ : ਭ੍ਰਿਗੂ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਗਿਰਾਮ੍ : ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ। ਅਸ੍ਮਿ : ਮੈਂ। ਏਕਮ੍ : ਕੇਵਲ ਇੱਕ। ਅਕ੍ਸ਼ਰਮ੍ : ਅੱਖਰ। ਯਗ੍ਯ੍ਾਨਾਮ੍ : ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਵਿੱਚ। ਜਪ ਯਗ੍ਯ੍ਹ : ਮੂਕ ਉਚਾਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ। ਅਸ੍ਮਿ : ਮੈਂ ਹਾਂ। ਸ੍ਥਾਵਰਾਣਾਮ੍ : ਜੋ ਵਸਤੂ ਚੱਲ ਫਿਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਹਿਮਆਲਯਹ : ਹਿਮਾਲਾ, ਮਹਾਨ ਪਰਬਤ ਜੋ ਭਾਰਤ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਮੈਂ ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਭ੍ਰਿਗੂ ਹਾਂ। ਵਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਅੱਖਰ ਹਾਂ (ਭਾਵ ਉਂਕਾਰ) ਯਗਾਂ ਵਿੱਚ ਮੂਕ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਵਾਲਾ ਜਪ ਯਗ ਹਾਂ। ਸਥਿਤੀਸ਼ੀਲ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੈਂ ਹਿਮਾਲਾ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਮਹਤ੍ ਰਿਸ਼ੀਣਾਮ੍ ਭ੍ਰਗਹ ਅਹਮ੍ : ਭ੍ਰਗੁਹਃ ਅਤ੍ਰਿ ਮਰੀਹ ਆਦਿ ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀਆਂ ਵਿੱਚ ਭ੍ਰਗਜੀ ਵੱਡੇ ਭਗਤ ਗਿਆਨੀ ਤੇਜੱਸਵੀ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਅਤੇ ਮਹੇਸ਼ – ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਕਰਕੇ ਭਗਵਾਨ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਭਗਵਾਨ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਭੀ ਆਪਣੇ ਵਰਕਸ਼ ਸਥਲ ’ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਰਨ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭ੍ਰਗਲਤਾ ਨਾਂ ਤੋਂ ਧਾਰਣ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਇਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਭੂਤੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ੦ ਗਿਰਾਮ੍ ਅਸ੍ਮਿ ਏਕਮ੍ ਅਕਸ੍ਰਮ੍ = ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਿੰਨ ਮਾਤ੍ਰਾ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਣਵ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ । ਫਿਰ ਪ੍ਰਣਵ ਤੋਂ ਤ੍ਰਿਪਦਾ ਗਾਇਤਰੀ, ਤ੍ਰਿਪਦਾ ਗਾਇਤਰੀ ਤੋਂ ਵੇਦ, ਵੇਦਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ਾਸਤਰ ਪੁਰਾਣ ਆਦਿ। ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਭਗਵਾਨ ਇੱਕ ਅੱਖਰ ਪ੍ਰਣਵ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਭੂਤੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ (7.08, 8.13, 17.24 ਆਦਿ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ) ਇਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੋਇਆ ਹੈ। ੦ ਯਗ੍ਯ੍ ਨਾਮ੍ ਜਪ ਯਗ੍ਯ੍ਹ ਅਸ੍ਮਿ = ਮੰਤਰਾਂ ਤੋਂ ਜਿੰਨੇ ਯਗ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ – ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਵਸਤਾਂ ਅਤੇ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕੁੱਝ ਨਾ ਕੁੱਝ ਦੋਸ਼ ਆ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਪ ਯਗ ਅਰਥਾਤ ਭਗਵਾਨ ਨਾਂ ਦਾ ਯਗ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਪਦਾਰਥ ਜਾਂ ਵਿਧੀ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ। ਇਸਨੂੰ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਰੇ ਸੁਤੰਤਰ ਹਨ। ਭਿੰਨ-2 ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਨਾਂ ਜਪਣ ਨਾਲ ਕਲਿਆਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਵਾਲੇ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਲਈ ਜਪ ਯਗ ਨੂੰ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਵਿਭੂਤੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ੦ ਸ੍ਥਾਵਰਾਣਾਮ੍ ਹਿਮਆਲਯਹ = ਸਥਿਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਪਰਬਤ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿਮਾਲਾ ਪਰਬਤ ਤਪੱਸਿਆ ਦਾ ਸਥਲ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਮਹਾਨ-ਪਰਬਤ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਬਤ ਸਭ ਦਾ ਅਧਿਪਤੀ ਹੈ। ਗੰਗਾ ਜਮਨਾ ਆਦਿ ਜਿੰਨੀ ਪਵਿੱਤਰ ਨਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਹਿਮਾਲਾ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਗਵਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਹਿਮਾਲਾ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਕ ਹੈ। ਅੱਜ ਵੀ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਵਾਲੇ ਵੱਡੇ-2 ਯੋਗੀ ਤੇ ਸੰਤਜਨ ਹਿਮਾਲਾ ਦੀਆਂ ਗੁਫਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਧਨ ਭਜਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਰ ਨਾਰਾਇਣ ਰਿਸ਼ੀ ਭੀ ਹਿਮਾਲਾ ਵਿੱਚ ਜਗਤ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹਿਮਾਲਾ ਹੀ ਭਗਵਾਨ ਸ਼ੰਕਰ ਦਾ ਸੁਸਰਾਲ ਹੈ ਤੇ ਆਪ ਸ਼ੰਕਰ ਹਿਮਾਲਾ ਦੇ ਸ਼ਿਖਰ ਕੈਲਾਸ਼ ਪਰਬਤ ਉੱਪਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਏਸੇ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਹਿਮਾਲਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਭੂਤੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ੦ ਮਨੁੱਖ, ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਵਿੱਚ ਫਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਪਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੇਕਰ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਹਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਮੰਨਕੇ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਆਕਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰਭੂ ਵੱਲ ਹੋਵੇਗਾ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਥਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਚਿੰਤਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਪ੍ਰਭੂ ਉੱਪਰ ਭਰੋਸਾ, ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੇਮ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚੋਂ, ਜੋ ਰਿਸ਼ੀ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਭ੍ਰਿਗੂ-ਰਿਸ਼ੀ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਉੱਚਤਮ ਚੇਤਨਾ ਵਾਲੇ ਰਿਸ਼ੀ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਰਿਸ਼ੀ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ‘ਓਮ’ ਅਤਿ-ਸੁੱਚੀ ਪਵਿੱਤਰ ਆਵਾਜ਼ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ੁੱਧ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਓਮ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਧੁਨੀ – ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ, ਪ੍ਰਭੂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਵਧੀਆ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਇਹ ਉਚਾਰਨ, ਪ੍ਰਭੂ ਸਾਮਾਨ ਹੈ। ਯੱਗ ਵੀ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦਾ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਇੱਕ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਆਸਾਨ ਤੇ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ। ਮਾਰਗ-ਯੱਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਧੀਆ ਯਗ, ਜਪ ਯਗ ਹੈ। ਲਗਾਤਾਰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨਾ ਹੀ ਜਪ ਯਗ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂ ਚਾਹੋ ਸੰਪੰਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿੰਨਾ ਲੰਮਾ ਇਸ ਯਗ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਹੋਵੇਗਾ, ਉੱਨਾ ਹੀ ਵਧੀਆ ਹੈ। ਇਹ ਹੋਰ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਪੁੱਜਦਾ। ਜਿੱਥੇ ਜਪ ਯਗ ਹੈ, ਉਸ ਥਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਹੈ। ਅਹਿਲ ਜੀਵਾ ਨੂੰ ਬਨੱਸਪਤੀ ਰਾਜ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਇੱਕ ਥਾਂ ਸਥਿਤ, ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹਰੇ ਭਰੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਹਾੜੀਆਂ ਤੇ ਪਹਾੜ ਨਿੰਦ੍ਰਿਤ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਨੱਸਪਤੀ ਰਾਜ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿਮਾਲਾ ਮਹਾਨ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਝਲਕਦੀ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

10.26 ਸ਼ਲੋਕ :

अश्वत्थ: सर्व–वृक्षाणाम्, देव–ऋषीणाम् च नारद:। गन्धर्वाणाम् चित्र–रथ:, सिध्–तानाम् कपिल: मुनि:॥

ਅਸ਼੍ਵਤ੍ਥਹ ਸਰ੍ਵ ਵ੍ਰਕਸ਼ਾਣਾਮ੍, ਦੇਵਰਿਸ਼ੀਣਾਮ੍ ਚ ਨਾਰਦਹ।

ਗੰਧਵਰ੍ਾਣਾਮ੍ ਚਿਤ੍ਰਰੱਥਹ, ਸਿਧ੍ਤਾਨਾਮ੍ ਕਪਿਲਹ ਮੁਨਿਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਸ਼੍ਵਤ੍ਥਹ : ਅਸਵਾਤਥਾ। ਸਰ੍ਵ ਵ੍ਰਕਸ਼ਾਣਾਮ੍ : ਸਾਰੇ ਦਰੱਖਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਦੇਵ ਰਿਸ਼ੀਣਾਮਮ : ਦੈਵੀ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਨਾਰਦਹ : ਨਾਰਦ। ਗੰਧਵਰ੍ਾਣਾਮ੍ : ਗੰਧਰਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਚਿਤ੍ਰਰਥਹ : ਚਿੱਤਰਥ। ਸਿਧ੍ਤਾਨਾਮ੍ : ਸਿੱਧਾਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਕਪਿਲਹ ਮੁਨਿਹ : ਕਪਲ ਮੁਨੀ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਬਿਰਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਿੱਪਲ ਦਾ ਬਿਰਖ ਹਾਂ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਾਰਦ ਹਾਂ। ਗੰਧਰਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਚਿਤਰਥ ਹਾਂ।

ਸਿੱਧਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਪਲ ਮੁਨੀ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਸ਼ਵਤ੍ਥਹ ਸਰ੍ਵ ਵ੍ਰਕਸ਼ਾਣਾਮ੍ = ਪਿੱਪਲ ਇੱਕ ਸੌਮ੍ਯ ਬਿਰਖ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਥੱਲੇ ਹਰੇਕ ਪੌਦਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਹਰ ਥਾਂ 'ਤੇ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਏਸੇ ਲਈ ਪੂਜਨ ਯੋਗ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਹਿਮਾ ਹੈ। ਆਯੁਰਵੇਦ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਰੋਗਾਂ ਲਈ ਪਿੱਪਲ ਦਾ ਬਿਰਖ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਦਵਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਇਸ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਬਿਰਖ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਭੂਤੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ੦ ਦੇਵ ਰਿਸ਼ੀਣਾਮ੍ ਚ ਨਾਰਦਹ = ਦੇਵਰਿਸ਼ੀ ਅਨੇਕਾਂ ਹਨ ਤੇ ਨਾਰਦ ਵੀ ਕਈ ਹਨ। ਪਰ ਦੇਵ-ਰਿਸ਼ੀ ਨਾਰਦ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਹੀ ਹੈ। ਜੋ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਮਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚੱਲਦੇ ਹਨ, ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਜਿਹੋ ਜਿਹੀ ਲੀਲ੍ਹਾ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਹੋ ਜਿਹੀ ਭੂਮਿਕਾ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਲਈ ਨਾਰਦ ਜੀ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਮਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਪ ਸਦਾ ਵੀਣਾ ਲੈ ਕੇ, ਭਗਵਾਨ ਭਜਨ ਗਾਉਂਦੇ ਘੁੰਮਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਹੀ ਵਾਲਮੀਕ ਤੇ ਵਿਆਸ ਜੀ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਮਾਇਣ ਅਤੇ ਭਗਵਤ ਵਰਗੇ ਗਰੰਥਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਸੀ। ਨਾਰਦ ਜੀ ਦੀ ਗੱਲ ਉੱਪਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇਵਤਾ ਅਸੁਰ ਨਾਗ ਆਦਿ ਭਰੋਸਾ ਕਰਦੇ ਹਨ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ (ਸਾਰੇ ਹੀ) ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸਲਾਹ ਲੈਂਦੇ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਏਸੇ ਲਈ ਨਾਰਦ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਵਿਭੂਤੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ੦ ਗੰਧਵਾਰ੍ਣਾਮ੍ ਚਿਤ੍ਰਥਹ - ਸਵੱਰਗ ਦੇ ਗਾਇਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗੰਧਰਵ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਗਾਇਕ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਚਿੱਤਰਥ ਮੁੱਖ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਦੋਸਤੀ ਬਣੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਅਰਜਨ ਨੇ ਏਸੇ ਤੋਂ ਗਾਇਣ ਵਿਦਿਆ ਸਿੱਖੀ ਸੀ। ਗਾਇਣ-ਵਿਦਿਆ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਨਿਪੁੰਨ ਅਤੇ ਗੰਧਰਵ ਵਜੋਂ ਮੁੱਖ ਹੋਣ ਕਾਰਨ - ਭਗਵਾਨ ਇਸਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਵਿਭੂਤੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ੦ ਸਿਧ੍ਤਾਨਾਮ੍ ਕਪਿਲਹ ਮੁਨਿਹ - ਸਿੱਧ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇੱਕ ਤਾਂ ਸਾਧਨ ਕਰਕੇ ਸਿੱਧ ਬਣਦੇ ਹਨ, ਦੂਜੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਪਿਲ ਜੀ ਜਨਮ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਦਿ-ਸਿੱਧ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਕਦ੍ਰਮ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਦੇਵਹੂਤਿ ਦੇ ਗਰਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਸਨ। ਆਪ ਸਾਂਖ ਆਚਾਰੀਆ ਤੇ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਧੀ ਦੇ ਗਣਾਧੀਸ਼ ਹਨ। ਏਸੇ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਆਪ ਨੂੰ ਵਿਭੂਤੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਅਸ੍ਵਾਤ੍ਥਾ - ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਬਿਰਖ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਇਸ ਬਿਰਖ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਗੁਣਕਾਰੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਦੇ ਸੁਆਦੀ ਖਾਣ ਯੋਗ ਫਲ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਦੈਵੀ-ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਪਯੋਗ ਤੇ ਸਾਰਥਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਬਿਰਖ ਦਾ ਨਾਂ ਯਾਦ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਂ ਯਾਦ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਅਨੇਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਜੁੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਇਸ ਬਿਰਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਵਿਭੂਤੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਲ ਰੌਸ਼ਨ ਦਿਮਾਗ਼ ਤੇ ਚੇਤਨ ਪੁਰਸ਼ ਹਨ ਉਹ ਰਿਸ਼ੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉੱਤਮ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਰਬੋਤਮ ਰਿਸ਼ੀ ਨਾਰਦ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਰਿਸ਼ੀ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਭੂ-ਸ਼ੋਭਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਰਦ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਅਜਿਹੇ ਝਗੜੇ ਕਰਦਾ ਤੇ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੰਤਵ ਸੱਚਿਆਈ ਤੇ ਇਨਸਾਫ਼ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਨਾਰਦ ਨਾਲ ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ ਦੇ ਅਰਥ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਰਦ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਦਾ ਸਰੋਤ ਹੈ। ਗੰਧਰਵ, ਦੈਵੀ ਤੇ ਲਾਭਕਾਰੀ ਤੱਤਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਬਹੁਤ ਲਾਭਕਾਰੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਯੱਗ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਰਸਮਾਂ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੋਮਰਸ ਲਈ ਅਨੁਕੂਲ ਪਰਿਸੱਥਿਤੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਵਾਹਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੰਧਰਵ ਉੱਤਮ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਅਤੇ ਵੈਦਯ ਆਚਾਰੀਆ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਲਾਲਸਾ ਮਸਤੀ ਤੇ ਹਵਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵਿਆਹ ਗਠ-ਜੋੜ ਦਾ ਆਵਾਹਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੂਆ ਖੇਡਣ ਵਾਲੇ ਖਿਡਾਰੀ ਵੀ ਗੰਧਰਵਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਜੂਆ ਖੇਡਣ ਖਿਡਾਉਣ ਲਈ ਗੰਧਰਵਾਂ ਨੂੰ ਮਾਹਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਚਿਤ੍ਰਰਥਾ ਦਾ ਨਾਂ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਦੈਵੀ ਸਾਥੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਸਹੀ ਸਮਝ ਦੀ ਸਮੱਰਥਾ ਹੈ, ਬੁੱਧੀ ਹੈ। ਉਤਸ਼ਾਹ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂਤੱਵ ਹੈ। ਮੁਨੀ ਉਹ ਹਨ, ਜੋ ਨਿਰੰਤਰ ਅਟੁੱਟ ਜਪ ਯਗ ਸੰਪੰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰਿਸ਼ੀ ਕਪਲ ਮੁਨੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਗੁਣ ਹੈ। ਰਿਸ਼ੀ ਕਪਲ ਸਮੀਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਕਰਤਾ ਹਨ। ਆਪ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਏਸੇ ਲਈ ਕਪਲ-ਮੁਨੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਕਪਲ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸ਼੍ਰੀਮਦ ਭਗਵਤਮ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਪਲ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫਿਲਾਸਫ਼ੀ ਨਾਸਤਿਕਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

10.27 ਸ਼ਲੋਕ :

उच्चैः-श्रवसम् अश्वानाम्, विद्-धि माम् अ-मृत-उद्-भवम्। ऐरावतम् गत-इन्द्राणाम्, नराणाम् च नर-अधिपम्॥

ਉੱਚੈਹ ਸ਼੍ਰਵਸਮ੍ ਅਕ੍ਸ਼੍ਵਾਨਾਮ੍, ਵਿਦ੍ਧਿ ਮਾਮ੍ ਅਮ੍ਰਤ ਓਦ੍ਭਵਮ੍।
ਏਰਾਵਤਮ੍ ਰਾਜ ਇੰਦ੍ਰਾਣਮ੍ ਨਰਾਇਣਮ੍ ਚ ਨਰ ਅਧਿਪਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਉੱਚੈਹ ਸ਼੍ਰਾਵਸਮ੍ : ਉੱਚੈ ਸ਼ਰਾਵਸਮ੍। ਅਕਸ਼ਵਾਨਾਮ੍ : ਘੋੜਿਆਂ ਵਿੱਚ। ਵਿਦ੍ਧਿ : ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਮਾਮ੍ : ਮੇਰਾ। ਅਮ੍ਰਤ ਉਦ੍ਭਵਮ੍ : ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਏਰਾਵਤਮ੍ : ਏਰਾਵਤ। ਰਾਜਾ ਇੰਦ੍ਰਾਣਾਮ੍ : ਸ਼ਾਹੀ ਹਾਥੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਨਰਾਣਾਮ੍ : ਆਦਮੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਨਰਆਧਿਪਮ੍ : ਰਾਜਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਮੈਨੂੰ ਤੂੰ ਘੋੜਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ (ਦੇ ਲਈ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਮੁੰਦਰ ਮੰਥਨ) ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਉੱਚੈ ਸ਼੍ਰਵਸਮ੍ (ਘੋੜੇ ਦਾ ਨਾਂ) ਸਮਝ! ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਹਾਥੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਏਰਾਵਤ (ਹਾਥੀ ਦਾ ਨਾਂ) ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਰਾਜਾ ਜਾਣ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਉਚੈਹ ਸ਼੍ਰਵਸਮ੍ ਅਕ੍ਸ੍ਵਾਨਾਮ੍ ਵਿਦ੍ਧਿ ਮਾਮ੍ ਅਮ੍ਰਤ ਉਦ੍ਭਵਮ੍ = ਸਮੁੰਦਰ ਮੰਥਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਚੌਦਾਂ ਰਤਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਉੱਚੈਹ ਸ਼੍ਰਵਾ ਘੋੜਾ ਵੀ ਇੱਕ ਰਤਨ ਹੈ। ਇਹ ਇੰਦ੍ਰ ਦਾ ਵਾਹਨ ਹੈ ਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਘੋੜਿਆਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਇਸ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਵਿਭੂਤੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ੦ ਏਰਾਵਤਮ੍ ਰਾਜ ਇੰਦ੍ਰਾਣਾਮ੍, ਨਰਾਇਣਮ੍ ਚ ਨਰ ਅਧਿਪਮ੍ = ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਝੁੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਹਾਥੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਗਜੇਂਦਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਜੇਂਦਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਹਾਥੀ 'ਏਰਾਵਤ' ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਚੈਹ ਸ਼੍ਰਵਾ ਘੋੜੇ ਵਾਂਗ ਏਰਾਵਤ ਹਾਥੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਭੀ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚੋਂ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਇੰਦ੍ਰ ਦਾ ਵਾਹਨ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਵਿਭੂਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਸੰਪੂਰਣ ਪਰਜਾ ਦਾ ਪਾਲਣ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਰਾਜਾ ਸਾਰਿਆਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਣ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀਥਾਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਕਤੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਵਿਭੂਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਵਿਚ, ਜੋ ਬਲਵਾਨਤਾ ਹੈ, ਸਮੱਰਥਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ

ਹੋਈ ਮੰਨ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਦੀਆਂ ਮੰਨ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਸਮੁੰਦਰ ਮੰਥਨ ਦੀ ਗਾਥਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਇਹ ਸਮੁੰਦਰ ਮੰਥਨ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੇ ਦੈਤਾਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਏਸ ਮੰਥਨ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਰ ਕੀਮਤੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੇ ਅਦਭੁਤ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉੱਚੈ ਸ਼੍ਰਵਸਮ੍ ਘੋੜਾ ਅਤੇ ਏਰਾਵਤ ਹਾਥੀ ਵੀ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਮਈ ਹਨ। ਇਹ ਸਮੁੰਦਰ ਮੰਥਨ ਅਲੰਕਾਰਕ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਇੱਕ ਸਮੁੰਦਰ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਮੰਥਨ ਜੇਕਰ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਚੰਗਿਆਈ ਬੁਰਾਈ ਦੇ ਨਾਲ ਅਨੇਕਾਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਗ਼ਮੀਆਂ, ਧਨ ਦੌਲਤ, ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦੀ ਦੌਲਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਰਾਜਾ ਸ਼ਾਹੀ ਸ਼ੋਭਾ ਤੇ ਠਾਠ ਬਾਠ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਦੈਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਇੱਕ ਕਿਰਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਮੇ ਵਿੱਚ ਅਵਤਾਰ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਜਗਤ ਕਲਿਆਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਅਸੀਂ ਘੋੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਘੋੜਾ ਉੱਚੈ ਸ਼੍ਰਾਵਸਮ੍ ਤੇ ਹਾਥੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਹਾਥੀ ਦਾ ਨਾਂ ਏਰਾਵਤ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਮੰਨਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਦੈਵੀ ਸ਼ੋਭਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ, ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਸਰੂਪਾਂ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਹੀ ਹੈ। ਰਾਜਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ, ਪ੍ਰੀਕਤਸ਼ਿਤ, ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦ੍ਰ ਜੀ ਮਹਾਨ ਸਮਰਾਟ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਹਿ ਸੰਕਲਪਾਂ ਤੇ ਉਚੇਰੇ ਮੁੱਲਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਸੀ।

✪ ✪ ✪

10.28 ਸ਼ਲੋਕ :

आयुधानाम् अहम् वज्रम्, धेनूनाम् अस्-मि काम-धुक्। प्र-जन: च अस्-मि कन्दर्प:, सर्पाणाम् अस्-मि वासुकि:॥

ਆਯੁਧਾਨਾਮ੍ ਅਹਮ੍ ਵਜ੍ਰਮ੍, ਧੇਨੂਨਾਮ੍ ਅਸ੍ਮਿ ਕਾਮ ਧੁਕ੍।

ਪ੍ਰਜਨਹ ਚ ਅਸ੍ਮਿ ਕੰਦ੍ਰਪਹ, ਸਰ੍ਪਾਣਾਮ੍ ਅਸ੍ਮਿ ਵਾਸ੍ਕਿਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਆਯੁਧਾਨਾਮ੍ : ਹਥਿਆਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਵਜ੍ਰਮ੍ : ਅਚਾਨਕ ਕੁਦਰਤੀ ਬਿਪਤਾ ਆ ਜਾਣੀ। ਧੇਨੂਨਾਮ੍ : ਗਊਆਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਅਸ੍ਮਿ : ਮੈਂ। ਕਾਮਧੁਕ੍ : ਦੈਵੀ ਗਊ ਜਿਹੜੀਆਂ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਜਨਹ : ਪਿਤਾ ਪਿਤਾਮਾ, ਪੂਰਵਜ, ਸਿਆਣਾ, ਮੂਲ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਸ੍ਮਿ : ਮੈਂ। ਕੰਦ੍ਰਪਹ : ਕੰਦਰਪਹ (ਕਾਮਦੇਵ)। ਸਰ੍ਪਾਣਾਮ੍ : ਸੱਪਾਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਅਸ੍ਮਿ : ਮੈਂ। ਵਾਸ੍ਕਿਹ : ਵਾਸੁਕੀ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਮੈਂ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬੱਜਰ ਹਾਂ। ਗਊਆਂ ਵਿੱਚ ਕਾਮਧੇਨੁ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਪਰਜਾ ਦਾ ਉਤਪਾਦਕ ਕਾਮਦੇਵ ਹਾਂ ਅਤੇ ਸੱਪਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਾਸੁਕੀ ਨਾਗ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਆਯੁਧਾਨਾਮ੍ ਅਹਮ੍ ਵਜ੍ਰਮ੍। ਵਜ੍ਰਮ੍ = ਜਿਸ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਅਸਤਰ ਸ਼ਸਤਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੰਦ੍ਰ ਦਾ ਵਜ੍ਰ ਮੁੱਖ ਹੈ। ਇਹ ਦਧੀਚਿ ਰਿਸ਼ੀ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਇਸ ਰਿਸ਼ੀ ਦੀ ਤਪੱਸਿਆ ਤੇਜ਼ ਪਰਤਾਪ ਸੀ। ਏਸੇ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਵਜ੍ਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਭੂਤੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ੦ ਧੇਨੂ ਨਾਮ੍...... ਅਸ੍ਮਿ ਕਾਮਧੁਕ੍ – ਨਵੀਂ ਬ੍ਯਾਈ ਹੋਈ ਗਊ ਨੂੰ ਧੇਨ੍ਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੀਆਂ ਧੇਨੂਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਾਮਧੇਨੁ ਮੁੱਖ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਸਮੁੰਦ੍ਰ ਮੰਥਨ ਸਮੇਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸੀ, ਇਹ ਗਊ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨਵਾਲੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਵਿਭੂਤੀ ਹੈ। ੦ ਪ੍ਰਜਨਹ ਚ ਅਸ੍ਮਿ ਕੰਦ੍ਰਪਹ – ਸੰਸਾਰ ਮਾਤਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਕਾਮ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਕੇਵਲ ਸੰਤਾਨ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਲਈ ਸੁੱਖ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਜਿਸ ਕਾਮ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਮ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਵਿਭੂਤੀ ਹੈ। 7.11 ਸ਼ਲੋਕ ਅਨੁਸਾਰ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਕਾਮ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਭੂਤੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ 'ਸਾਰਿਆਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਕਾਮ ਮੈਂ ਹਾਂ।' ੦ ਸਰ੍ਪਾਣਾਮ੍ ਅਸ੍ਮਿ ਵਾਸ੍ਕਿਹ – ਵਾਸੁਕੀ ਸਾਰੇ ਸੱਪਾਂ ਦੇ ਅਧਿਪਤੀ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਭਗਤ ਹਨ। ਸਮੁੰਦਰ ਮੰਥਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਸ ਸੱਪ ਦੀ ਹੀ ਮੰਥਨ ਡੋਰੀ ਬਣਾਈ ਸੀ। ਏਸੇ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਭੂਤੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ੦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਪ੍ਰਤਿ ਛਿਣ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੈ। ੦ ਸੱਪ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਤੇ ਨਾਗ ਜਲ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹੋ ਅੰਤਰ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਗਦਾ (ਗੁਰਜ) ਅਤੇ ਚੱਕਰ ਸ਼੍ਰੀਮਨ ਨਾਰਾਇਣ ਦੇ ਸਾਧਾਰਣ ਹਥਿਆਰ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਾ ਕਰਕੇ ਕੇਵਲ ਬੱਜਰ ਹਥਿਆਰ ਦਾ ਹੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬੱਜਰ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਹਥਿਆਰ ਸੀ, ਜੋ ਅਸਮਾਨੀ ਬਿਜਲੀ ਵਾਂਗ ਫੁਰਤੀ ਚੁਸਤੀ ਵਿਖਾ ਕੇ ਤਬਾਹੀ ਮਚਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਇੰਦਰ ਨੇ (ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਦੇਵਤਾ) ਵ੍ਰਿਤ੍ਰਸਰਾ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਏਸੇ ਹਥਿਆਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਹਥਿਆਰ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ, ਅਜਿਹੇ ਪੂਰਨ ਪਰਪੱਕ ਤਪੱਸਵੀ ਰਿਸ਼ੀ ਤਿਆਗੀ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਲੋਕ-ਹਿਤ ਲਈ ਆਪਣਾ ਆਪ ਇਸ ਹਥਿਆਰ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸਮੱਰਪਣ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਕੇਵਲ ਦਾਧੀਚੀ ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਹੀ ਇਹ ਸ਼ਰਤ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇੰਦਰ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਉੱਪਰ ਉਸ ਨੇ, ਮਾਨਵਤਾ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਪਾਂ ਤੇ ਪਾਪੀਆਂ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਾਧੀ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਸਰੀਰ ਬਲੀਦਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਬੱਜਰ ਹਥਿਆਰ ਦਾਧੀਚੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਬਣ ਸਕਿਆ ਸੀ। ਬੱਜਰ ਯੁੱਧ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਤੇ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਾਨਵ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ, ਨਮੂਨੇ ਦੇ ਯੁੱਧ ਲਈ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪਾਪੀਆਂ ਦੈਂਤਾਂ ਅਤੇ ਜ਼ਾਲਮਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਲੋਕ, ਪਾਪੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਖ਼ਾਤਰ ਬੱਜਰ ਹਥਿਆਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸਵੈ-ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਆਪਾ ਬਲੀਦਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। (ਜਿਵੇਂ ਅੱਜ ਕੱਲ ਇਨਸਾਨੀ ਬੰਬ ਹੈ) ਇਸ ਨੇਕ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਅਲੰਕਾਰਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਬੱਜਰ ਅਸਤਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਉਥੇ ਹੀ ਹਾਜ਼ਰ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਬੱਜਰ ਅਸਤਰ ਹੈ। ਕਾਮਧੁਕ – ਇੱਛਾਵਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗਊ ਵੀ ਸਮੁੰਦਰ ਮੰਥਨ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਅਮੁੱਲੀ ਅਦਭੁਤ ਦੈਵੀ ਗਊ ਸੀ। ਇਹ ਗਊ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮੱਰਥਾ ਰੱਖਦੀ ਸੀ। ਰਿਸ਼ੀ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਕੋਲ ਅਜਿਹੀ ਗਊ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦੀ ਜੇ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ, ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਸਤਿ-ਪੁਰਸ਼, ਸਹੀ ਸੋਚ ਸਮਝ, ਨਿਆਇਕਾਰ, ਬਲਵਾਨ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਤੇ ਪਰਤਾਪੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਇਹ ਦੈਵੀ ਗਊ ਉਸ ਦੀ ਹੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਗਊ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਸ਼ੋਭਾ ਦਾ ਸਰਬੋਤਮ ਗੁਣ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। (ਕੰਡਰ੍ਪਾ) – ਕਾਮਦੇਵ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਦਨ ਪਿਆਰ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਮਾਨਵ ਦੀ ਮੂਲ ਤੇ ਮੁੱਢ ਕਦੀਮੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਕਾਰਨ ਹੀ ਜੀਵ ਉਤਪਤੀ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਨੀ ਵੀ ਉਚਿੱਤ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੈਵੀ ਹੈ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰੀ

ਗਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਵੀ ਏਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਦੈਵੀ ਸ਼ੋਭਾ ਦਾ ਅੰਗ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੱਪ ਵੀ ਵਿਹੁਲਾ ਜ਼ਹਿਰ ਵਾਲਾ ਜੀਵ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਹੋਰ ਰੂਪਾਂ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਹੀ ਇੱਕ ਰੂਪ ਹੈ। ਸੱਪ ਸ਼ਕਤੀ, ਜਗਤ ਦੀ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਸੱਮਰਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਮਾਨਵ ਅੰਦਰ ਜੋ ਸੁੱਤੀ ਸਿਥਿਲ ਲੁਕੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁੰਡਾਲਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਸੱਪ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਰਗੀ ਖੁਸ਼ੀ, ਗ਼ਮੀ, ਜੀਵਨ ਮੌਤ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਰੂਪ ਹਨ। ਨਾਂਹਵਾਚੀ ਪਰ-ਦਰਸ਼ਨ ਜਾਂ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਸੱਪ ਦਾ ਜ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਗਰ ਮੰਥਨ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਦੀ ਮਧਾਨੀ ਨੂੰ ਵਾਸੁਕੀ ਨਾਗ ਦਾ ਰੱਸਾ ਬਣਾ ਕੇ ਘੁੰਮਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਪ੍ਰਭੂ ਵਾਸੁਕੀ ਸੱਪ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਅਪਾਰ ਬੇਅੰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਇੱਕ ਅੰਗ ਸਮਝਦੇ ਹਨ।

✪ ✪ ✪

10.29 ਸ਼ਲੋਕ :

अन्-अन्तः च अस्-मि नागानम्, वरूणः यादसाम् अहम्। पितृणाम् अर्यमा च अस्-मि, यमः सम्-यमताम् अहम्॥

ਅਨੰਤਹ ਚ ਅਸ੍ਮਿ ਨਾਗਨਾਮ੍, ਵਰੁਣਹ ਯਾਦਸਾਮ੍ ਅਹਮ੍।

ਪਿਤ੍ਰਾਣਾਮ੍ ਅਰ੍ਯਮਾ ਚ ਅਸ੍ਮਿ, ਯਮਹ ਸਮ੍ਯਮਤਾਮ੍ ਅਹਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਨੰਤਹ : ਅਨੰਨਤਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਸ੍ਮਿ : ਮੈਂ। ਨਾਗ ਨਾਮ੍ : ਨਾਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਵਰੁਣਹ : ਵਰੁਣ। ਯਾਦਸਾਮ੍ : ਪਾਣੀ ਦੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਪਿਤ੍ਰਾਣਾਮ੍ : ਪਿਤਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਅਰ੍ਯਮਾ : ਆਰੀਅਮਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਸ੍ਮਿ : ਮੈਂ। ਯਮਹ : ਯਾਮਾ। ਸਮ੍ਯਮਾਤਾਮ੍ : ਰਾਜ ਪਾਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਮੈਂ ਨਾਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼ੇਸ਼ਨਾਗ ਹਾਂ, ਜੋ ਅਨੰਤ ਹੈ। ਜਲ ਦੇਵਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਰੁਣ ਹਾਂ (ਜੋ ਜਲ ਦਾ ਰਾਜਾ ਹੈ) ਪਿੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਿਤ੍ਰਾਜ ਆਰੀਅਮਾ ਹਾਂ। ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੈਂ ਯਾਮਾ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਨੰਤਹ ਚ ਅਸ੍ਮਿ ਨਾਗਾਨਾਗ੍ - ਸ਼ੇਸ਼ਨਾਗ ਸਾਰੇ ਨਾਗਾਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਇੱਕ ਹਜ਼ਾਰ ਫਣ ਹਨ। ਅਕਸੀਰ ਸਾਗਰ ਵਿੱਚ ਸਦਾ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਛਾਇਆ ਬਣ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਸੁਖ ਦਿੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਅਵਤਾਰ ਲੈ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲੀਲਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਆਪਣੀ ਵਿਭੂਤੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ੦ ਵਰੁਣਹ ਯਾਦ ਸਾਮ੍ ਅਹਮ੍ = ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਉੱਪਰ ਸ਼ਾਸਨ, ਸੰਪੂਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰਾਜਾ ਆਦਿ, ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ 'ਯਮਰਾਜ' ਮੁੱਖ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪਾਪ-ਪੁੰਨ ਦਾ ਫਲ ਭੁਗਤਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਭਗਤ ਤੇ ਲੋਕਪਾਲ ਵੀ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਭੂਤੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ-ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਨਾਗ, ਜ਼ਹਿਰ ਰਹਿਤ ਸੱਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਨੰਨਤਾ ਨਾਗ - ਨਾਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਪੰਜ ਸਿਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ, ਜੋ ਪੰਜ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ - ਅਨੰਨਤਾਨ ਨਾਗ ਉੱਪਰ ਬਿਰਾਜ ਮਾਨ ਹਨ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਵਿਭੂਤੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਵਰੁਣ ਵੀ ਵੇਦਕ ਦੇਵਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਖੇਤਰ ਧਰਤੀ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਸਵੱਰਗ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੇਵਤਾ ਬੁੱਧੀ ਲਈ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇਸ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਫਿਰ ਇਹ ਜਲ-ਦੇਵ ਬਣ ਗਿਆ। ਜਲ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਬਣਿਆ। ਇਹ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਦਾ ਅਦੁੱਤੀ ਨਮੂਨਾ ਹੈ। ਪਿਤਰਸ - ਉਹ ਹਨ ਜੋ ਸਾਡੇ ਵੱਡੇ ਵਡੇਰੇ ਸਾਥੋਂ ਵਿਛੜ ਗਏ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਜੋ ਬਜ਼ੁੱਰਗ ਪੁੱਜੇ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਰੀਅਮ। ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਹ ਸਾਰੇ ਪਿੱਤਰਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਵਡੇਰਾ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇਵਤਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਵੀ ਜੋ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਦਾ ਅਭਿਨੰਦਨ ਕਰਦੇ ਹਨ - ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਪਾਸਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਰੀਅਮ੍ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਤੇ ਫੇਰ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਦੇਵਤਾ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਵਿਭੂਤੀ ਹੈ। ਸਵੈ ਕਾਬੂ - ਅੰਤਹਕਰਣ ਉੱਪਰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਨੂੰ ਯਾਮਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਯੋਗ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ। ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਸਵੈ ਉੱਪਰ ਕਾਬੂ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦਾ - ਉਸ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੁੱਖ ਦਰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਡਾ ਸਭ ਦਾ ਤਜੱਰਬਾ ਹੈ। ਮੌਤ ਦੇ ਦੇਵਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਯਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਨਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਯਮ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਇਨਸਾਫ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਯਮ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਵੀ ਹੈ, ਮੌਤ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸੁਪਾਤ੍ਰਤਾ ਗੁਂਣ ਔਗੁਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਜਾਂ ਮੌਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ। ਯਮ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

10.30 ਸ਼ਲੋਕ :

प्रह्लादः च अस्-मि दैत्यानाम्, कालः कलयताम् अहम्। मृगाणाम् च मृग-इन्द्रः अहम्, वैनतेयः च पक्षिणाम्॥

ਪ੍ਰਹਲਾਦਹ ਚ ਅਸ੍ਮਿ ਦੈਤ੍ਯਾਨਾਮ੍, ਕਾਲਹ ਕਲਯਾਤਮ੍ ਅਹਮ੍।

ਮ੍ਰਗਾਣਾਮ੍ ਚ ਮ੍ਰਗ ਇੰਦ੍ਰਹ ਅਹਮ੍, ਵੈਨਤੇਯਹ ਚ ਪਕ੍ਸ਼ਿਣਾਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਪ੍ਰਹਲਾਦਹ : ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਭਗਤ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਸ੍ਮਿ : ਮੈਂ। ਦੈਤ੍ਯਾਨਾਮ੍ : ਦੈਤਾਯ ਵਿੱਚੋਂ। ਕਾਲਹ-ਕਲਯਾਤਮ੍ : ਸਮਾਂ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਮ੍ਰਗਾਣਾਮ੍ : ਜਾਨਵਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਮ੍ਰਗਇੰਦ੍ਰਹ : ਜਾਨਵਰਾਂ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸ਼ੇਰ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਵੈਨਤੇਯਹ : ਵਿਨਤਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਗਰੁਦਾ, ਗਰੁੜ। ਚ : ਅਤੇ। ਪਕਿਸ਼ਣਾਮ੍ : ਪੰਛੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਮੈਂ ਦੈਂਤਯਾ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਹਾਂ। ਗਿਣਤੀਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੈਂ ਸਮਾਂ ਹਾਂ। ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੈਂ ਪਸ਼ੂ ਰਾਜ ਸਿੰਘ (ਸ਼ੇਰ) ਹਾਂ ਅਤੇ ਪੰਛੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਨਤਪੁੱਤਰ ਗਰੁੜ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਪ੍ਰਹਲਾਦਹ ਚ ਅਸ੍ਮਿ ਦੈਤ੍ਯਾਨਾਮ੍ = ਜਿਹੜੀ ਦਿਤਿ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਹੋਏ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੈਤ੍ਯ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੈਤ੍ਯਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਜੀ ਮੁੱਖ ਹਨ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਹਨ। ਆਪ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਪਰਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸਪਾਤਰ ਹਨ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਾਕਮ ਪ੍ਰੇਮੀ ਭਗਤ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਵਿਭੂਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਭਗਤ ਨਿਤ੍ਮ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਕਾਲਹ ਕਲਯਤਾਮ੍ ਅਹਮ੍

– ਜੋਤਸ਼ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਲ (ਸਮੇਂ) ਤੋਂ ਹੀ ਉਮਰ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਛਿਣ ਘੜੀ, ਦਿਨ, ਪੱਖ ਮਹੀਨਾ, ਸਾਲ ਆਦਿ ਦੀ ਵੀ ਗਿਣਤੀ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵਿੱਚ ਕਾਲ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਵਿਭੂਤੀ ਹੈ। ੦ ਮ੍ਰਗਣਾਮ੍ ਚ, ਮ੍ਰਗ ਇੰਦ੍ਰਹ ਅਹਮ੍ – ਬਾਘ, ਹਾਥੀ ਰਿੱਛ ਆਦਿ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਪਸ਼ੂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿੰਘ ਬਲਵਾਨ ਤੇਜੱਸਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸੂਰਬੀਰ ਤੇ ਸਾਹਸੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ, ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਵਿਭੂਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਵੈਨਤੇਯਹ ਚ ਪਕ੍ਸ਼ਿਣਾਮ੍ – ਵਿਨਤਾ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਗਰੁੜ ਜੀ ਸੰਪੂਰਣ ਪੰਛੀਆਂ ਦੇ ਰਾਜਾ ਹਨ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਭਗਤ ਹਨ। ਇਹ ਭਗਵਾਨ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਵਾਹਨ ਹਨ ਤੇ ਜਦ ਇਹ ਉੱਡਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫੰਘਾਂ (ਪਰਾਂ) ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸਾਮਵੇਦ ਦੀਆਂ ਰਿਚਾਵਾਂ ਦੀ ਧੁਨੀ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਗਰੁੜ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਵਿਭੂਤੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਦੈਤਯਾਂ (ਦੈਂਤ) ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਪੱਕੇ ਦੁਸ਼ਮਨ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ (ਹਰਿਨਯਕਸ਼ੀਪੁ) ਹਰਨਾਕਸ਼ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਹਰਨਾਕਸ਼ ਬਹੁਤ ਜ਼ਾਲਮ ਸਵੈ ਅਭਿਮਾਨੀ ਦੈਂਤਾਂ ਦਾ ਰਾਜਾ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਸਮਝਣ ਵਾਲਾ ਹੱਠੀ ਰਾਜਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਭਗਤ ਸੀ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਇਸ ਲਈ ਵਿਰੋਧੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ। ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ – ਭਗਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਆਦਰਸ਼ ਭਗਤ ਹੈ। ਜੋ ਮਹਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਨਿਮਰਤਾ ਦੇ ਸਦਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਵਡਿਆਈ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਸਮਾਂ – ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਅਥਵਾ ਜਗਤ ਪਸਾਰੇ ਵਿੱਚ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਂ – ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਮਹਾਨ ਸ਼ੋਭਾ ਹੈ। ਸ਼ੇਰ, ਪਸ਼ੂ ਰਾਜਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਠਾਠ ਬਾਠ ਹੈ। ਸ਼ੇਰ ਜਗਤ-ਮਾਂ ਦਾ ਵਾਹਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਸ਼ੇਰ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵੈਨਤੇਯਹ – ਵਿਨਤਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਂ ਗੋਰੁਦਾ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਗਰੁੜ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਗਰੁੜ ਪੰਛੀ ਵਿਸ਼ਨੂ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਹੈ। ਗਰੁੜ ਨੂੰ ਵੀ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੰਛੀ ਵਿੱਚੋਂ ਦੈਵੀ-ਸ਼ੋਭਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

10.31 ਸ਼ਲੋਕ :

पवन: पवताम् अस्-मि, राम: शस्त्र-भृताम् अहम् । झषाणाम् मकर: च अस्-मि, स्रोतस्-आम् अस्-मि जाह्नवी ।

ਪਵਨਹ ਪਵਤਾਮ੍ ਅਸ੍ਮਿ, ਰਾਮਹ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਭ੍ਰਤਾਮ੍ ਅਹਮ੍।

ਝ੍ਸ਼ਾਣਾਮ੍ ਮਕਰਹ ਚ ਅਸ੍ਮਿ, ਸ੍ਰੋਤਸ੍ਯਾਮ੍ ਅਸ੍ਮਿ ਜਾਹਨਵੀ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਪਵਨਹ : ਹਵਾ। ਪਵਤਾਮ੍ : ਸ਼ੁੱਧੀ ਕਰਤਾ ਵਿਚਕਾਰ। ਅਸ੍ਮਿ : ਮੈਂ। ਰਾਮਹ : ਰਾਮ। ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਭ੍ਰਤਾਮ੍ : ਸੂਰਬੀਰ ਲੜਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਝਸ਼ਾਣਾਮ੍ : ਮੱਛੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਮਕਰਹ : ਮਕਰ (ਸ਼ਾਰਕ)। ਚ : ਅਤੇ। ਅਸ੍ਮਿ : ਮੈਂ ਹਾਂ। ਸ੍ਰੋਤਸ੍ਯਾਮ੍ : ਨਦੀਆਂ ਵਿੱਚ। ਅਸ੍ਮਿ : ਮੈਂ ਹਾਂ। ਜਾਹਨਵੀ : ਗੰਗਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਮੈਂ ਵੇਗਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ (ਪਵਿੱਤਰ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ) ਪਵਨ ਹਾਂ। ਸ਼ਾਸਤਰ ਧਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਰਾਮ ਹਾਂ। ਮੱਛੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਕਰ (ਸ਼ਾਰਕ) ਮੱਛੀ ਹਾਂ ਅਤੇ ਨਦੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗੰਗਾ ਨਦੀ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਪਵਨਹ ਪਵਤਾਮ੍ ਅਸ੍ਮਿ – ਹਵਾ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਪਵਿੱਤਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਵਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਨਿਰੋਗਤਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਵਿੱਤਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹਵਾ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਵਿਭੂਤੀ ਹੈ। ੦ ਰਾਮਹ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਭ੍ਰਤਾਮ੍ ਅਹਮ੍ – ਜਿਵੇਂ ਰਾਮ ਅਵਤਾਰ ਹਨ। ਉਹ ਭਗਵਾਨ ਹਨ, ਪਰ ਜਿੱਥੇ ਸ਼ਸਤਰ ਧਾਰੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਧਨੁਸ਼ਧਾਰੀ ਰਾਮ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਰਾਮ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਭੂਤੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ੦ ਝਸ਼ਾਣਾਮ੍ ਮਕਰਹ ਚ ਅਸ੍ਮਿ – ਜਲ ਜੰਤੂਆਂ ਵਿੱਚ ਮਗਰ ਮੱਛ ਬਲਵਾਨ ਹੈ। ਜਲਚਰਾਂ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਮਗਰਮੱਛ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਭੂਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੋਤਸ੍ਯਾਮ੍ ਅਸ੍ਮਿ ਜਾਹਨ੍ਵੀ – ਪਰਵਾਰ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਹਿਣ ਵਾਲੇ ਜਿੰਨੀਆਂ ਵੀ ਨਦੀ ਨਾਲੇ ਝਰਨੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗੰਗਾ ਜੀ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਹਨ। ਗੰਗਾ ਦਰਿਆ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਚਰਣੋਦਕ ਹੈ। ਗੰਗਾ ਆਪਣੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸਪੱਰਸ਼ ਤੋਂ ਲੋਕ ਕਲਿਆਣ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਮਰੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਅਸਤੀਆਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਹਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਗੰਗਾ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਵਿਭੂਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਦੀ ਮੁਖਤਾ ਨਾ ਮੰਨਕੇ ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਹੀ ਮੁੱਖਤਾ ਮੰਨਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸਾਰੇ ਤੱਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਚਾਰ ਤੱਤ ਅਜਿਹੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਸ਼ੁੱਧੀ ਕਰਤਾ ਹਨ, ਇਹ ਹਨ ਮਿੱਟੀ, ਪਾਣੀ ਅੱਗ ਅਤੇ ਹਵਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਵਾ ਤੱਤ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਸ਼ੁੱਧੀ ਕਰਨ ਦਾ ਮਹਾਨ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਵਾ, ਮਿੱਟੀ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਤੇ ਅੱਗ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅੱਗ ਨੂੰ ਜਲਣ, ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਜੋ ਅਪਵਿੱਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਭਾਫ਼ ਬਣਾਉਣ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੀਂਹ ਵਿੱਚ ਬਦਲਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚਲੀ ਬਦਬੂ ਨੂੰ ਹਵਾ ਹੀ ਸ਼ੁੱਧ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ੁੱਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਤੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਕੋਲ ਘੱਟ ਹਥਿਆਰ ਜਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਹਮਲੇ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਰਾਮ ਸਬਕ ਸਿਖਾਉਂਦੇ ਆਏ ਹਨ। ਹਥਿਆਰ, ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਚੰਗਿਆਈ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਅਤੇ ਬੁਰਿਆਈ ਦੇ ਖ਼ਾਤਮੇ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ਕੋਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਹਥਿਆਰ ਸਨ, ਪਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਗ਼ਲਤ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ। ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹਥਿਆਰ ਚਲਾਏ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਮਲ ਪਿੱਛੋਂ ਸਤਿ ਨੇਕੀ ਨਿਆਏ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਤੇ ਜ਼ਾਲਮ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਹਰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਰਾਜਾ ਜਾਂ ਰਾਜ ਇਸ ਨਿਯਮ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ – ਸੱਚਮੁੱਚ ਇਸ ਵਿੱਚ ਲੋਕ-ਹਿੱਤ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਸਨ। ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਅੰਗ ਸੰਗ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਮੱਛੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਮੱਛੀ ਮੱਕਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਰਕ ਮੱਛੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੇ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਤਾਕਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਮੱਛੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੰਗਾ ਨੂੰ ਜਾਹਨਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਗੰਗਾ ਜਾਹਨੂ ਰਿਸ਼ੀ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਰਿਸ਼ੀ ਭਾਗੀਰਥ ਗੰਗਾ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਸ ਨੇ ਰਿਸ਼ੀ ਜਾਹਨੂ ਦੇ ਬਲੀਦਾਨ ਵਾਲੇ ਖੇਤਾਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਭਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਰਿਸ਼ੀ ਜਾਹਨੂੰ ਕ੍ਰੋਧਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਸਾਰਾ ਪਾਣੀ ਪੀ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਰਿਸ਼ੀ ਭਾਗੀਰਥ ਦੀ ਯਾਚਨਾ ਉੱਪਰ ਉਸ ਨੇ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੰਨ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ

ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੰਗਾ ਨੂੰ ਜਾਹਨਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਦਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗੰਗਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਵਿੱਤਰ ਦਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਬੋਤਲਾਂ ਵਿੱਚ ਭਰ ਕੇ ਰੱਖ ਲਈਏ - ਬਹੁਤ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਖ਼ਰਾਬ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਗੰਗਾ ਸ਼ਿਵਜੀ ਦੇ ਸਿਰ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਅਨੇਕਾਂ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਮੁਨੀਆਂ ਨੇ ਤਪੱਸਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਧਕਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਬਣਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਗੰਗਾ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਵਡਿਆਈ ਦਾ ਜਿਉਂਦਾ ਜਾਗਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

10.32 ਸ਼ਲੋਕ :

सर्गाणाम् आदि: अन्त: च, मध्यम् च एव अहम् अर्जुन। अध्यात्म-विद्या विद्यानाम्, वाद: प्र-वद्-अताम् अहम्॥

ਸਰ੍ਗਾਣਾਮ੍ ਆਦਿਹ ਅੰਤਹ ਚ, ਮਧ੍ਯਮ੍ ਚ ਏਵ ਅਹਮ੍ ਅਰ੍ਜੁਨ।
ਅਧ੍ਯਾਤ੍ਮ ਵਿਦ੍ਯ੍ਾ ਵਿਦ੍ਯ੍ਾਨਾਮ੍, ਵਾਦਹ ਪ੍ਰਵਦ੍ ਅਤਾਮ੍ ਅਹਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸਰ੍ਗਾਣਾਮ੍ : ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਆਦਿਹ : ਆਦਿ, ਆਰੰਭ। ਅੰਤਹ : ਅੰਤ। ਚ : ਅਤੇ। ਮਧ੍ਯਮ : ਮੱਧ, ਵਿਚਕਾਰ। ਏਵ : ਭੀ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਅਰਜਨ : ਹੇ ਅਰਜਨ। ਅਧ੍ਯਾਤ੍ਮ ਵਿਦ੍ਯ੍ਾ : ਸਵੈ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ। ਵਿਦ੍ਯ੍ਾਨਾਮ੍ : ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਵਾਦਹ : ਤਰਕ। ਪ੍ਰਵਦ੍ਅਤਾਮ੍ : ਵਾਦ ਵਿਵਾਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਅਰਜਨ! ਸ੍ਰਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਆਦਿ ਅੰਤ ਤੇ ਮੱਧ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਵਿਦਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਦਿਆ ਹਾਂ ਅਤੇ ਵਾਦ ਵਿਵਾਦਾਂ ਦਾ ਵਾਦ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਸਰ੍ਗਾਣਾਮ੍ ਆਦਿਹ ਅੰਤ ਚ, ਮਧ੍ਯ੍ਮ੍ ਚ ਏਵ ਅਹਮ੍ ਅਰ੍ਜੁਨ = ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਸਰਗ ਤੇ ਮਹਾਂਸਰਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿੰਨੀ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਦਿ ਮਧ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਸਭ ਕੁੱਝ ਵਾਸੁਦੇਵ ਹੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਯਾਦ ਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਅਧ੍ਯਾਤ੍ਮ ਵਿਦ੍ਯ੍ਾ ਵਿਦ੍ਯਾ ਨਾਮ੍ - ਜਿਸ ਵਿਦਿਆ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਧਿਆਤਮ ਵਿਦਿਆ ਹੈ। ੦ ਅਧਿਆਤਮ ਤੇ ਰਾਜ ਵਿਦਿਆ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਹੈ, ਅਧਿਆਤਮ ਵਿਦਿਆ ਵਿੱਚ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਦੀ ਮੁੱਖਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਰਾਜ ਵਿਦਿਆ ਵਿੱਚ ਸੁਗੁਣ ਸਰੂਪ ਦੀ। ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਅਭਾਵ ਕਰਕੇ ਨਿਰਗੁਣ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ, ਅਧਿਆਤਮ ਵਿਦਿਆ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ, ਵਸਤੂ ਵਿਅਕਤੀ ਹਾਲਾਤ ਘਟਨਾ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਨਿਤ੍ਯ ਨਿਰੰਤਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਗੁਣ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ, ਰਾਜ-ਵਿਦਿਆ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਵਿਦਿਆਵਾਂ ਪੜ੍ਹ ਲਈਆਂ ਜਾਣ, ਫਿਰ ਵੀ ਪੜ੍ਹਨਾ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮ-ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ ਬਾਕੀ ਪੜ੍ਹਨਾ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ੦ ਵਾਦਹ ਪ੍ਰਵਦੁ ਅਤਾਮ੍ ਅਹਮ੍ - ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜੋ ਸ਼ਾਸਤਰਾਰਥ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 1 ਜਲਪ - ਯੁਕਤੀ ਤੇ ਪਰਯੁਕਤੀ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਪੱਖ ਦਾ ਮੰਡਣ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪੱਖ ਦਾ ਮੰਡਨ ਅਥਵਾ ਦੂਜੇ ਪੱਖ ਦੀ ਹਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਸ਼ਾਸਤਰਾਰਥ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਜਲ੍ਪ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। 2. ਵਿਤੱਣ੍ਡਾ - ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਵੀ ਪੱਖ ਨਾ ਰੱਖ ਕੇ ਕੇਵਲ ਦੂਜੇ ਪੱਖ ਦਾ ਖੰਡਣ ਹੀ ਖੰਡਣ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਜੋ ਸ਼ਾਸਤਰਾਰਥ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਵਿੱਤਣ੍ਤਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। 3. ਵਾਦ = ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਪਖਪਾਤ ਦੇ, ਕੇਵਲ ਤੱਤਵ ਨਿਰਣਾ ਵਾਸਤੇ, ਆਪਸ ਵਿਚੀਂ ਜੋ ਸ਼ਾਸਤਰਾਰਥ (ਵਿਚਾਰ ਵਿਨਿਮਯ) ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਵਾਦਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਵੀਹਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਹੀ ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦਾ ਆਦਿ ਮਧ ਤੇ ਅੰਤ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਤੱਤਾਂ ਲਈ ਮੈਂ ਆਰੰਭ ਮੱਧ ਤੇ ਅੰਤ ਹਾਂ। ਸੋਨੇ ਨੂੰ ਜੇਵਰ ਬਣਾਉਣ ਸਮੇਂ, ਢਾਲਣ ਸਮੇਂ ਕੇਵਲ ਸੋਨਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਈਸ਼ਰ ਏਸ਼ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਮੂਲ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਵੈ-ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ/ਵਿਦਿਆ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੀ ਮਾਇਆ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਉਲਝਨਾਂ, ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹੱਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਗਿਆਤਾ ਬ੍ਰਹਮ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੋਰ ਕੋਈ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਵੀ ਆਪ ਆਤਮ ਵਿਦਿਆ ਵਿੱਚ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ। ਅਸਲੀਅਤ ਅਤੇ ਅਸਲੀਅਤ ਹੀਣਤਾ ਦੇ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤਰਕ ਦਾ ਬਹੁਤ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਤਿਆਸਤਿ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਮਨ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼ੰਕਾ, ਪੱਖਪਾਤ ਤੇ ਅਸੱਪਸ਼ਟਤਾ ਕੱਢ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਤਿ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੁੱਧ ਤਰਕ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, 'ਇੱਕ ਨੂੰ ਸਮਝੋ, ਇਹੋ ਹਰ ਵਸਤੂ ਦਾ ਮੂਲ ਹੈ, ਜੜ੍ਹ ਹੈ। ਫਿਰ ਸੱਚਾਈ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਵੇਗੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਕ ਨੰਬਰ ਲਿਖੋ, ਫਿਰ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸਿਫ਼ਰ ਜੋੜਦੇ ਜਾਵੋ, ਫਿਰ ਸਿਫ਼ਰ ਦਾ ਵੀ ਮੁੱਲ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਕੱਲੀ ਸਿਫ਼ਰ ਲਿਖੀਏ, ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇੱਕ ਨੰਬਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਸਿਫ਼ਰ ਮੁੱਲਹੀਣ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਲੋਕ ਇੱਕ ਨੰਬਰ ਨਾਲ ਲੱਗ ਕੇ ਆਪਣਾ ਮੁੱਲ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਈਸ਼ਵਰ ਨੰਬਰ ਇੱਕ ਹੈ। ਇਹ ਜਗਤ ਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਜੀਵ ਸਿਫ਼ਰ ਵਾਂਗ ਹਨ। ਈਸ਼ਵਰ ਨਾਲ ਲੱਗ ਕੇ ਹੀ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਮੁੱਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।'

✪ ✪ ✪

10.33 ਸ਼ਲੋਕ :

अ-क्षराणाम् अकार: अस्-मि, द्वन्द्व: सामाकिस्य च। अहम् एव अ-क्षय: काल:, धाता अहम् विश्वत:-मुख:॥

ਅਕਸ਼੍ਰਾਣਮ੍ ਅਕਾਰਹ ਅਸ੍ਮਿ, ਦਵੰਦਹ ਸਾਮਾਸਿਕਸ੍ਯ ਚ।
ਅਹਮ੍ ਏਵ ਅਕ੍ਸ਼੍ਯਹ ਕਾਲਹ, ਧਾਤਾ ਅਹਮ੍ ਵਿਸ਼ਵਤਹ ਮੁਖਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਕ੍ਸ਼੍ਰਾਣਮ੍ : ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਅਕਾਰਹ : ਅਕਾਰ। ਅਸ੍ਮਿ : ਮੈਂ। ਦਵੰਦਹ : ਦੂਹਰੇ। ਸਾਮਾ ਸਿਕਸ੍ਯ : ਸਾਰੇ ਸੰਯੁਕਤਾਂ ਤੇ ਸੰਧੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਏਵ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਅਕਸ਼੍ਯਹ : ਸਦੀਵੀ ਨਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਵਾਲਾ। ਕਾਲਹ : ਕਾਲ। ਧਾਤਾ : ਵਿਧਾਤਾ ਦਵਾਸਾਜ਼। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਵਿਸ਼ਵਤਹ ਮੁਖਹ : ਬਹੁ ਚਿਹਰੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਮੈਂ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਆਕਾਰ ਹਾਂ। ਸਾਰੇ ਸੰਯੁਕਤਾਂ ਤੇ ਸੰਧੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦਵੰਦ ਸੰਧੀ ਦਵੰਦ ਸੰਯੁਕਤ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਹੀ ਸੱਚਮੁੱਚ ਸਦੀਵੀ ਨਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਕਾਲ ਹਾਂ। ਅਥਵਾ ਮਹਾਕਾਲ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਵਿਸ਼ਵਤੋਹ ਮੁੱਖਹ ਹਾਂ (ਸਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਵੱਲ ਚਿਹਰੇ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ) ਮੈਂ ਵੀ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹਾਂ, ਵਿਧਾਤਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਰਮ ਫਲਾਂ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹਾਂ। (ਈਸ਼ਵਰ

ਹਾਂ)

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਅਕ੍ਸ਼ਰਾਣਾਮ੍ ਅਕਾਰਹ ਅਸ੍ਮਿ = ਵਰਨਮਾਲਾ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਆਕਾਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਵਰ ਤੇ ਵਿਅੰਜਨ। ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਆਕਾਰ ਮੁੱਖ ਹੈ । ਆਕਾਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਆਕਾਰ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਭੂਤੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ੦ ਦਵੰਦਹ ਸਾਮਾਸਿਕਸ੍ਯ ਚ = ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੋ ਜਾਂ ਦੋ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਸਮਾਸ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਅਵ੍ਯਯੀ ਭਾਵ, ਤਤ੍ਪੁਰਸ਼ ਬਹੁ ਬ੍ਰੀਹਿ, ਅਤੇ ਦਵੰਦ ਇਹ ਚਾਰ ਮੁੱਖ ਹਨ। ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਸਮਾਸ ਵਿੱਚ ਜੇ ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸਨੂੰ ਅਵ੍ਯਯੀ ਭਾਵ ਸਮਾਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਅੱਗੇ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਪਰਧਾਨਤਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰੀਹਿਸਮਾਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਜੇ ਅੱਗੇ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਪਰਧਾਨਤਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਤਾਂ, ਉਹ ਦੇਵ ਸਮਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮਾਸ ਵਿੱਚ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨਾਲ ਭਗਵਾਨ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਭੂਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਅਹਮ੍ ਏਵ ਅਕਸ਼੍ਯਹ ਕਾਲਹ - ਜਿਸ ਕਾਲ ਦਾ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਕਸ਼ਯ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਜਿਹੜਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕਾਲਾਤੀਤ ਹੈ। ਅਨਾਦਿ ਅਨੰਨ੍ਤ ਰੂਪ ਹੈ, ਉਹ ਕਾਲ ਭਗਵਾਨ ਆਪ ਹੈ। ੦ ਧਾਤਾ ਅਹਮ੍ ਵਿਸ਼ਵਤਹ ਮੁਖਹ - ਸਾਰਿਆਂ ਪਾਸਿਆਂ ਵੱਲ ਮੁੱਖ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਭਗਵਾਨ ਵੱਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਸਤ੍ ਦਾ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਮਿਤਰਤਾ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਭ ਨੂੰ ਸੁੱਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਬ੍ਰਹਮ ਅਪ੍ਰਤਖ ਵੀ ਹੈ ਪ੍ਰਤਖ ਵੀ। ਨਿਰਗੁਣ ਤੇ ਗੁਣ ਵੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਅਨੇਕਾ ਸਰੂਪ ਹਨ। ਉਹ ਨਾਦ ਬ੍ਰਹਮ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਜਗਤ, ਧੁਨੀ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਸੰਪੂਰਣ ਅਭਿ-ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਜੋ ਵਸਤੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਪਦਾਰਥ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ, ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਰਥ। ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿੱਚ ਧੁਨੀ ਦੀ ਇਕਰੂਪਤਾ ਦਾ ਜੋੜ ਓਮ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਰੀ ਅਵੱਸਥਾ ਦਾ ਇੱਕੋ ਸਾਰਾਂਸ਼ ਇਹੋ ਓਮ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਹੀ ਅੱਗੇ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ (ੳ) ਸ਼ਬਦ ਪਹਿਲੀ ਧੁਨੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਿੱਧਾ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸੰਯੁਕਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਿਯਮ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਧੀ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਦੇ ਹਾਂ - ਜੋ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਇੱਕ ਸਮਾਨ ਹੋਣ ਤੇ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀ ਹੋਵੇ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਵੰਦ, ਦੂਹਰੇ ਸ਼ਬਦ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਜਿਵੇਂ ਰਾਮਾ-ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ, 'ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ, ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਹੈ। ਇੱਕ ਪਲ ਇੱਕ ਘੰਟਾ, ਇੱਕ ਦਿਨ, ਇੱਕ ਸਾਲ ਸਮੇਂ ਦੀ ਵੰਡ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਰੰਭ ਤੇ ਅੰਤ ਵੀ ਸਦੀਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਮੇਂ ਦਾ ਨਾ ਕੋਈ ਆਰੰਭ ਹੈ, ਨਾ ਅੰਤ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਏਸੇ ਲਈ ਮਹਾ-ਕਾਲ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਂ ਹੀ ਈਸ਼ਵਰ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਵਿਧ ਹੈ, ਬਹੁ-ਰੂਪਾਂ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਅਸੰਖਾ ਜੀਵਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਹਰ ਜੀਵ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਕਰਮ-ਫਲ ਨੂੰ ਭੋਗ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਧਾਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਸਮੇਂ ਹਰ ਥਾਂ, ਅਸੰਖਾਂ ਜੀਵਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਬਹੁ ਚਿਹਰਿਆਂ ਵਾਲਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਏਸ ਰੂਪ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਹਰ ਰੂਪ ਹਰ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

10.34 ਸ਼ਲੋਕ :

मृत्यु: सर्व-हर: च अहम्, उद्-भव: च भ्व-इष्यताम्। कीर्ति: श्री: वाक् च नारीणाम्, स्मृति: मेधा धृति: क्षमा॥

ਮ੍ਰਤ੍ਯੁਹ ਸਰ੍ਵਹਰਹ ਚ ਅਹਮ੍, ਉਦ੍ਭਵਹ ਚ ਭਵ੍ਇਸ਼੍ਯਤਾਮ੍।
ਕੀਰ੍ਤੀਹ ਸ਼੍ਰੀਹ ਵਾਕ੍ ਚ ਨਾਰੀਣਾਮ੍, ਸਮ੍ਰਤਿਹ ਮੇਧਾ ਧ੍ਰਤਿਹ ਕ੍ਸ਼੍ਮਾ॥

੦ ਸ਼ਲੋਕ ਅਰਥ :- ਮ੍ਰਤਯੁਹ : ਮੌਤ। ਸਰ੍ਵਹਰਹ : ਸਾਰਾ ਨਿਗਲ ਜਾਣਾ, ਬਰਬਾਦ ਕਰਨਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਉਦ੍ਭਵਹ : ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ। ਭਵ੍ਇਸ਼੍ਯਤਾਮ੍ : ਉਹ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਕੀਰ੍ਤੀਹ : ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ। ਸ਼੍ਰੀਹ : ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ। ਵਾਕ੍ : ਭਾਸ਼ਣ। ਚ : ਅਤੇ। ਨਾਰੀਣਾਮ੍ : ਇਸਤਰੀ ਦਾ। ਸਮ੍ਰਤਿਹ : ਯਾਦ ਸਿਮ੍ਰਤੀ। ਮੇਧਾ : ਬੁੱਧੀ। ਧ੍ਰਤਿਹ : ਪੱਕਾਪਣ। ਕ੍ਸ਼੍ਮਾ : ਮੁਆਫ਼ੀਨਾਮਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਮੈਂ ਸਭ ਕੁਝ ਹਰਨ ਵਾਲਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਉਤਪਨ ਹੋਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤੀ, ਸ਼੍ਰੀ ਵਾਕ ਸਿਮ੍ਰਤੀ, ਮੇਧਾ (ਬੁੱਧੀ) ਧ੍ਰਤਿ (ਪਕਿਆਈ) ਅਤੇ ਕ੍ਸ਼੍ਮਾ (ਮੁਆਫੀਨਾਮਾ) ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਮ੍ਰਤ੍ਯੁਹ ਸਰ੍ਵਹਰਹ ਚ ਅਹਮ੍ - ਮੌਤ ਵਿੱਚ ਹਰਣ ਕਰਨ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਵਿਲੱਖਣ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ ਕਿ ਮੌਤ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਏਥੋਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਸਭ ਕੁੱਝ ਅਪਹ੍ਰਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਾਸਤਵਿਕ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਮਰੱਥ ਯਾਮ੍ਰਿਤ ਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬਲਕਿ ਮੌਤ ਦੀ ਇਹ ਸਮਰੱਥਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਜਿਸ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਯਸ਼ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਵਿਅਕਤੀ ਪੰਡਿਤ ਵਿਦਵਾਨ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਵਾਕ੍ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਪੁਰਾਣੀ ਸੁਣੀ ਸਮਝੀ ਗੱਲ ਦੀ ਯਾਦ ਆਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ 'ਸਮ੍ਰਿਤੀ' ਹੈ। ੦ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਜੋ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਤੋਂ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਯਾਦ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਮੇਘਾ ਹੈ। ੦ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤ ਮਾਨਤਾ ਆਦਿ 'ਤੇ ਡਟੇ ਰਹਿਣ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਏਧਰ ਉਧਰ ਨਾ ਹੋਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਧ੍ਰਤੀ ਹੈ। ੦ ਕੁਸ਼ੁਮਾ (ਮੁਆਫ਼ ਕਰਨਾ) ਦੂਜਾ ਕੋਈ ਬਿਨਾਂ ਕਾਰਨ ਅਪਰਾਧ ਕਰੇ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਡੰਡ ਦੇਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਡੰਡ ਨਾ ਦੇਣਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਲੋਕ ਪ੍ਰਲੋਕ ਵਿੱਚ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਅਪਰਾਧ ਦਾ ਡੰਡ ਨਾ ਦੇਣਾ - ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਵ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦੇਣਾ - ਕੁਸ਼ੁਮਾ (ਮੁਆਫ਼ੀ) ਹੈ। ੦ ਕੀਰਤੀ, ਸ਼੍ਰੀ ਤੇ ਵਾਕ੍ - ਇਹ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਬਾਹਰ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸਮ੍ਰਿਤੀ, ਮੇਘਾ, ਧ੍ਰਤੀ ਤੇ ਕੁਸ਼ੁਮਾ - ਇਹ ਚਾਰ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜੀਵਨ ਮੌਤ, ਹੋਂਦ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਪੁੱਠੇ ਦੋ ਪਾਸੇ ਹਨ। ਜੋ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਇੱਕ ਦਿਨ ਮਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਰਚਦਾ ਵੀ ਹੈ ਤਬਾਹ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਮੀਂਹ ਲੈਂਦੇ ਬੱਦਲਾਂ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਹਰਿਆਵਲ ਤੇ ਸੁਹਾਵਣੇ ਮੌਸਮ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੇ ਹਨ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਸਦਕੇ - ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਲਈ ਆਪਦੇ ਆਪ ਨੂੰ ਯੋਗ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ, ਕਿਸਮਤ, ਬਚਨ ਵਾਰਤਾਲਾਪ, ਯਾਦ ਸਿਮ੍ਰਤੀ, ਬੁੱਧੀ, ਸਥਿਰਤਾ ਅਤੇ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ - ਇਸਤਰੀ ਦੀਆਂ ਖੂਬੀਆਂ ਮੰਨੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਤਰੀਆਂ ਕੋਮਲ ਭਾਵੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀਆਂ ਮਾਲਕ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸੱਚਮੁੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਦੈਵੀ-ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

10.35 ਸ਼ਲੋਕ :

बृहत्साम तथा साम्नाम्, गायत्री छन्दस्–आम् अहम्। मासानाम् मार्गशीर्ष: अहम्, ऋतुनाम् कुसुम–आकर:॥

ਬ੍ਰਹਤ੍ਸਾਮ ਤਥਾ ਸਾਮ੍ਨਾਮ੍ ਗਾਯਤ੍ਰੀ ਛੰਦ ਸੁਆਮੁ ਅਹਮ੍।

ਮਾਸਾਨਾਮੁ ਮਾਰ੍ਗ ਸ਼ੀਰ੍ਸ਼ਹ ਅਹਮ੍, ਤਰੁਤੁਨਾਮ੍ ਕੁਸੁਮ ਆਕਰਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਬ੍ਹਤਸਾਮ : ਬ੍ਹਤਸਮਾ। ਤਥਾ : ਭੀ। ਸਾਮ੍ਨਾਮੁ : ਸਾਮ (ਵੇਦ) ਦੇ ਪੂਜਾ ਗੀਤ। ਗਾਯਤ੍ਰੀ : ਗਾਇਤਰੀ। ਛੰਦਸੁਆਮੁ : ਛੰਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਅਹਮੁ : ਮੈਂ। ਮਾਸਾਨਾਮੁ : ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ। ਮਾਰਗ ਸ਼ੀਰਸ਼ਹ : ਮਾਰਗ ਸਿਰਸ਼ਾ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਤਰੁਤਨਾਮ੍ : ਰੱਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਕੁਸੁਮਾਕਰਹ : ਫੁੱਲਾਂ ਵਾਲਾ ਮੌਸਮ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਮੈਂ ਸਾਮਵੇਦ ਦੇ ਪਰਕਰਣਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬ੍ਹਤ੍ਸਾਮ ਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਧਾਨ ਪ੍ਕਰਣ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੀਰਤੀ (ਕੀਰਤੀ ਆਦਿ ਇਹ ਸੱਤ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਹਨ ਅਥਵਾ ਇਹ ਸਤ ਇਸਤਰੀ ਵਾਚਕ ਸਦਗੁਣ ਹਨ, ਕੀਰਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹਨ) ਸ਼੍ਰੀ ਵਾਕ੍, ਸਮ੍ਤਿ, ਮੇਘਾ, ਧ੍ਤਿ ਅਤੇ ਕ੍ਸ਼ਮਾ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਬ੍ਹਤ੍ਸਾਮ ਤਥਾ ਸਾਮ੍ਨਾਮ੍ – ਸਾਮਵੇਦ ਵਿੱਚ ਬ੍ਹਤ੍ਸਾਮ ਨਾਂ ਦਾ, ਇੱਕ ਗੀਤ ਹੈ। ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਇੰਦ੍ਰੂਪ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਦੀ ਉਸਤਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਅਤਿਰਾਤ੍ਯਾਗ ਵਿੱਚ ਇਹ ਇੱਕ ਪ੍ਸ਼ਨ ਸ੍ਤੋਤ੍ ਹੈ। ਸਾਮਵੇਦ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੋਣ ਤੇ ਇਸ ਬ੍ਹਤ੍ਸਾਮ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਭੂਤੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। 10.22 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਮਵੇਦ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਭੂਤੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਏਥੇ 10.35 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਸਾਮਵੇਦ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬ੍ਹਤ੍ਮਸਾਮ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਭੂਤੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ੦ ਗਾਯਤ੍ਰੀ ਛੰਦਸ੍ ਸੁਆਮ੍ ਅਹਮ੍ – ਵੇਦਾਂ ਦੀਆਂ ਜਿੰਨੀਆਂ ਛੰਦ ਬੱਧ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗਾਇਤਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗਾਇਤਰੀ ਨੂੰ ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਜਨਨੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤੋਂ ਵੇਦ ਪ੍ਗਟ ਹੋਏ ਹਨ। ਗਾਇਤਰੀ ਵਿੱਚ ਸਰੂਪ, ਪ੍ਾਰਥਨਾ ਤੇ ਧਿਆਨ ਤਿੰਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਗਾਇਤਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਭੂਤੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ੦ ਮਾਸਾਨਾਮ੍ ਮਾਰ੍ਗ ਸ਼ੀਰਸ਼ਹ ਅਹਮ੍ – ਜਿਸ ਅੰਨ ਤੋਂ ਸੰਪੂਰਣ ਪਰਜਾ ਜਿਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਮੀਂਹ ਪੈਣ ਵਾਲੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ ਅੰਨ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਮਾਰਗ ਸੀਰਸ਼ ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਅੰਨ ਤੋਂ ਯਗ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਨਵਾਂ ਸਾਲ ਮਾਰਗ ਸੀਰਸ਼ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਮਾਰਗ ਸੀਰਸ਼ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਭੂਤੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ੦ ਤਰਿਤੂਨਾਮ੍ ਕੁਸਮ ਆਕ੍ਰਹ, ਬਸੰਤ–ਰੁੱਤ ਰੁੱਤਾਂ ਦੀ ਰਾਣੀ ਹੈ ਜਿਸ ਰੁੱਤ ਵਿੱਚ ਬਿਰਖ ਪੌਦੇ ਬਨੱਸਪਤੀ ਫੁੱਲ ਵੇਲਾਂ ਫਲ ਟਹਿਕਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਰੁੱਤ ਵਿੱਚ ਨਾ ਵਧਰੇ ਗਰਮੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਨਾ ਹੀ ਸਰਦੀ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਬਸੰਤ ਰੁੱਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਭੂਤੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸੰਗੀਤ, ਪ੍ਭੂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਇੱਕ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਮਵੇਦ ਅਜਿਹੇ ਪੂਜਾ ਗੀਤਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਸੰਗੀਤ ਸੁਰਾਂ ਉੱਪਰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਸ਼ਿਵਜੀ ਅਤੇ ਨਾਰਾਇਣ ਦੋਵੇਂ ਸਾਮਵੇਦ ਦੇ ਪੂਜਾ ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸ਼ੌਕੀਨ ਸਨ। ਰਾਵਨ ਨੇ ਸ਼ਿਵਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਨੂੰ ਸਾਮਵੇਦ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਏਸ ਵੇਦ ਵਿੱਚ ਬ੍ਹਤ੍ ਸਾਮ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਖੰਡ ਹੈ, ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਹੈ। ਇਸ ਖੰਡ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਗੀਤ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਦਰਸਾਉਣ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ। ਛੰਦ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਚਰਿੱਤਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਕਿਸਮ ਦੇ ਛੰਦ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗਾਇਤਰੀ ਮੰਤਰ ਦੇ ਛੰਦ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਦੇਵੀਆਂ ਪ੍ਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਦਾ ਰੂਪ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਵੀਆਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਰਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਗਾਇਤਰੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਦੇਵੀ–ਗਾਇਤਰੀ, ਰੁਦਰਾ–ਗਾਇਤਰੀ, ਬ੍ਹਮਾ–ਗਾਇਤਰੀ, ਪਰਮਹੰਸਾ–ਗਾਇਤਰੀ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਗਾਇਤ੍ਰੀਆਂ ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਰਗ–ਸਿਰਸਾ ਦਸੰਬਰ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਨਿਕਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਬ੍ਹਮ–ਮਹੂਰਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੂਜਾ ਕਰਨੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਉਚਿੱਤ ਤੇ ਸਾਰਥਿਕ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਧਰਤੀ ਦਾ ਜੋ ਸਾਲ ਹੈ, ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਦਿਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਰਗ–ਸਿਰਸ਼ਾ ਦੇਸੀ ਮਹੀਨਾ ਮਾਘ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਹੀਨਾ ਦਸੰਬਰ ਜਨਵਰੀ ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ ਬ੍ਹਮ ਮਹੂਰਤ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਇਸ ਮਹੀਨੇ, ਬ੍ਹਮ–ਮਹੂਰਤ ਸਮੇਂ ਪ੍ਭੂ ਉਪਾਸਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਧਕ ਦੇ ਮਨ ਉੱਪਰ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਪ੍ਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਭੂ ਏਸ ਮਹੀਨੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ। ਬਨੱਸਪਤੀ ਦੇਵ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਇਸ ਮਹੀਨੇ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਵਧੇਰੇ ਠੰਡ ਕਾਰਨ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਬਸੰਤ–ਰੁੱਤ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਬਨੱਸਪਤੀ ਮੁੜ ਖਿੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਧਰਤੀ ਉਪਰਲੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵ, ਬਨਸਪਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਭੂ ਏਸੇ ਲਈ ਬਸੰਤ ਮਹੀਨੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਵੈ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਮਹੀਨੇ ਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਰੁੱਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਸਮਝਦੇ ਹਨ।

✪ ✪ ✪

10.36 ਸ਼ਲੋਕ :

द्यूतम् छलयताम् अस्–मि, तेज: तेजस्–विनाम् अहम्।

जय: अस्–मि वि–अव–साय:, अस्–मि सद्–त्वम् सत्त्व–वताम् अहम्॥

ਦਯੂਤਮ੍ ਛਲਯਤਾਮ੍ ਅਸ੍ਮਿ, ਤੇਜਹ ਤੇਜਸ੍ ਵਿਨਾਮ੍ ਅਹਮ੍।

ਜਯਹ ਅਸ੍ਮਿ ਵਿਅਵਸਾਯਹ, ਅਸ੍ਮਿ ਸਦ੍ ਤ੍ਵਮ੍ ਸੱਤ੍ਵ ਵਤਾਮ੍ ਅਹਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਦਯੂਤਮ੍ : ਜੂਆ ਖੇਡਣਾ। ਛਲਯਤਾਮ੍ : ਛਲ ਕਪਟ ਨਾਲ। ਅਸ੍ਮਿ : ਮੈਂ। ਤੇਜਹ : ਸ਼ਾਨਦਾਰ, ਠਾਠ ਬਾਠ। ਤੇਜਸ੍ ਵਿਨਾਮ੍ : ਠਾਠ ਬਾਠ ਸੰਬੰਧੀ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ ਹਾਂ। ਜਯਹ : ਜਿੱਤ। ਅਸ੍ਮਿ : ਮੈਂ। ਵਿਅਵਸਾਯਹ : ਯਤਨ। ਅਸ੍ਮਿ : ਮੈਂ ਹਾਂ। ਸਦ੍ਤਵਮ੍ : ਸਚਿਆਈ ਨੇਕੀ। ਸੱਤਵ ਵਤਾਮ੍ : ਚੰਗਾ ਪਣ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਮੈਂ ਛਲ ਕਪਟ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦਯੂਤ (ਜੂਆ) ਹਾਂ। ਤੇਜੱਸਵੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤੇਜ਼ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਜਿੱਤਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜੈ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਨਿਸ਼ੱਚਤ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਸਾਤਵਿਕ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਤਿਵ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਦਯੁਤਮ੍ ਛਲਯਾਤਮ੍ ਅਸ੍ਮਿ – ਛਲ ਕਪਟ ਨਾਲ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਰਾਜ ਵੈਭਵ ਧਨ, ਸੰਪਤੀ ਆਦਿ ਦਾ ਅਪਹਰਣ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਮੱਰਥ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਜਿਹੜੀ ਵਿੱਦਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਜੂਆ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਜੂਏ ਨੂੰ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਭੂਤੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ੦ ਇੰਜ ਕਰੋ, ਇੰਜ ਨਾ ਕਰੋ, ਇਹ ਸ਼ਾਸ਼ਤਰਾਂ ਦਾ ਵਿਧੀ ਨਿਸ਼ੇਧ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਧੀ-ਨਿਸ਼ੇਧ ਦਾ ਵਰਨਣ ਏਥੇ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਏਥੇ ਤਾਂ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਏਥੇ ਜੂਆ ਖੇਡਣ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਜੂਆ ਛੱਡਣ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਜੂਏ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਦੇਖਣ ਨਾਲ ਜੂਆ ਛੱਡਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਵੱਲ ਮਨ ਲੱਗ ਜਾਵੇਗਾ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। (7.08, 2.62, 2.63 ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਵੋ) ੦ ਤੇਜਹ ਤੇਜਸ੍ ਵਿਨਾਮ੍ ਅਹਮ੍ – ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਉਸ ਦੈਵੀ ਸੰਪਤੀ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਨਾਂ ਤੇਜ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪਾਪੀ ਪੁਰਸ਼ ਵੀ ਪਾਪ ਕਰਨ ਤੋਂ ਝਿਜਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੇਜ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਭੂਤੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ੦ ਜਯਹ ਅਸ੍ਮਿ = ਵਿਜੇ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਵਿਜੇ ਦੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੈ। ਵਿਜੇ ਨੂੰ, ਇਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਭੂਤੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਜੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਾ ਮੰਨ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਵਿਜੇ ਮੰਨਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ੦ ਵਿਅਵਸਾਯਹ ਅਸ੍ਮਿ – ਵਿਅਵਸਾਯਹ ਨਾਂ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ੱਚੇ ਦਾ ਹੈ। ਨਿਸ਼ੱਚੇ ਦੀ ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਹਿਮਾ ਗਾਈ ਗਈ ਹੈ (ਵੇਖੋ 2.41, 2.44, 9.30 ਆਦਿ) ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਤਰਫ਼ ਚੱਲਣ ਦਾ ਜੋ ਨਿਸ਼ੱਚਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਆਪਣੀ ਵਿਭੂਤੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਿਸ਼ੱਚਾ ਰੱਖਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਭਗਵਾਨ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸ਼ਕਤੀ ਮੰਨਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ੦ ਸਦ੍ ਤ੍ਵਮ੍ ਸੱਤ੍ਵ ਵਤਾਮ੍ ਅਹਮ੍ – ਸਾਤਵ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਸਤਵ ਗੁਣ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਤਵਿਕ ਭਾਵ ਹਨ ਤੇ ਆਚਰਣ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਵਿਭੂਤੀ ਹੈ। ਸਾਤਵਿਕ ਭਾਵ – ਰਜੋ ਗੁਣ ਤੇ ਤਮੋਗੁਣ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾ ਕੇ ਹੀ ਵਧਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਤਵਿਕ ਗੁਣ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਗੁਣ ਹੀ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਚੋਰੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਧੋਖਾ-ਦੇਹੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਵੱਧ ਕੀਮਤਾਂ ਲੈਣ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਅਸਲੀ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਨਕਲੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵੇਚਣ ਦਾ ਮਸਲਾ ਹੋਵੇ – ਇਹ ਸਾਰੇ ਮਾਮਲੇ ਮੱਕਾਰੀ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰਪੰਚ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਜੂਆ ਖੇਡਣਾ ਵੀ ਏਸੇ ਲੜੀ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਲੋਕ ਇੱਕ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਜੂਏ ਨੂੰ ਨਿਯਮਤ ਕਾਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਦੌੜ ਤੇ ਸ਼ਰਤ ਲਗਾਉਣੀ, ਕਾਨੂੰਨੀ ਜੂਆ ਉਚਿੱਤ ਹੈ। ਡਾਈਸ ਉੱਪਰ ਜੂਆ ਖੇਡਣਾ ਠੀਕ ਹੈ। ਪਰ ਖੁੱਲ੍ਹੇਆਮ ਧੋਖਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਰਦਾਂ ਤੇ ਪਾਸਾ (ਡਾਈਸ) ਉੱਪਰ ਜੂਆ ਖੇਡਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਕੌਰਵ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਖੇਡ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਪਾਂਡਵ, ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਜੂਆ ਖੇਡਣਾ ਚਤੁਰਤਾ ਬੁੱਧੀਮਤਾ ਅਤੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਬੁੱਧੀ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਧੋਖੇ ਲਈ ਲੈਂਪ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜੇਕਰ ਰਾਤ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੋਵੇ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੈਂਪ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਕ ਗਰੰਥ ਵੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਾਂ। ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ-ਬੁੱਧੀ-ਮਤਾ ਦੀ ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਲੈਂਪ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਉੱਪਰ ਖੇਡੇ ਜੂਆ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ, ਜੂਆ ਖੇਡਣ ਦੀ ਭੈੜੀ ਆਦਤ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਬੁੱਧੀ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਤੇਜ਼ ਸ਼ਬਦ ਠਾਠ ਬਾਠ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਚਮਤਕਾਰੀ, ਸਜਾਵਟ ਚੰਗੀ ਸਿਹਤ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ ਪਰ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਨਿਅੰਤਰਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਤੇਜ਼ ਹੈ। ਵਿਜੇ; ਭੈੜ ਬੁਰਿਆਈ ਦੇ ਅੰਤ ਅਤੇ ਚੰਗਿਆਈ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਪਰਪੱਕਤਾ ਨਾਲ ਲਾਭਕਾਰੀ ਤੇ ਚੰਗੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਨਾਂ ਵਿਆਵਸਯਹ ਹੈ। ਇਹ ਨੇਕੀ ਸਤਿ ਦੀ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਤਿਵ ਵੀ ਨੇਕੀ ਸਤਿ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਹੈ। ਸਤੋ ਗੁਣ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਸਰਬੋਤਮ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

10.37 ਸ਼ਲੋਕ :

वृष्णीनाम् वासुदेवः अस्–मि, पाण्डवानाम् धनम्–जयः। मुनीनाम् अपि अहम् वि–आसः, कवीनाम् उशना कविः॥

ਵ੍ਰ.ਸ਼ਣੀ-ਨਾਮ੍ ਵਾਸੁਦੇਵਹ ਅਸ੍ਮਿ, ਪਾਂਡਵਾਨਾਮ੍ ਧਨਮ੍ਜਯਹ।
ਮੁਨੀ ਨਾਮ੍ ਅਪਿ ਅਹਮ੍ ਵਿਆਸਹ, ਕਵੀਨਾਮ੍ ਓਸ਼ਨਾ ਕਵਿਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਵ੍ਰ.ਸ਼ਣੀਨਾਮ੍ : ਵ੍ਰਸ਼ਣੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਵਾਸੁਦੇਵਹ : ਵਾਸੁਦੇਵਾ। ਅਸ੍ਮਿ : ਮੈਂ। ਪਾਂਡਵਾ ਨਾਮ੍ : ਪਾਂਡਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਧਨਮ੍ਜਯਹ : ਧਨੰਨਜਯਾ। ਮੁਨੀ ਨਾਮ੍ : ਮੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਅਪਿ : ਭੀ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਵਿਆਸਹ : ਵਿਆਸਾ। ਕਵੀਨਾਮ੍ : ਕਵੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਓਸ਼ਾਨਾ ਕਵਿਹ : ਉਸ਼ਾਨ ਕਵੀ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਮੈਂ ਵ੍ਰਸ਼ਣ ਵੰਸੀਆਂ (ਇਕ ਜਾਤੀ ਦਾ ਨਾਂ) ਵਿੱਚੋਂ ਵਾਸੁਦੇਵ (ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ) ਹਾਂ। ਪਾਂਡਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਧਨੰਨਜਯ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਮੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਆਸ ਹਾਂ ਅਤੇ ਕਵੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਓਸ਼ਾਨਾ ਕਵੀ ਹਾਂ (ਅਰਥਾਤ ਕਵੀ ਸ਼ੁਕ੍ਰਆਚਾਰੀਆ ਵੀ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ)

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਵ੍ਰਸ਼ਨੀ ਨਾਮ੍ ਵਾਸੁਦੇਵਹ ਅਸ੍ਮਿ = ਏਥੇ ਭਗਵਾਨ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਦਾ ਵਰਨਣ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਵੰਸ਼ੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣਾ ਵਿਭੂਤੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਿਭੂਤੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਕਹਿਣ ਦਾ ਮੰਤਵ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਹੈ। ਸਰੂਪ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਹ ਸਾਖਸ਼ਾਤ ਭਗਵਾਨ ਹਨ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਜਿੰਨੀਆਂ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ, ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਹੈ। ਤੱਤਵ ਰੂਪ ਤੋਂ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਰੂਪ ਹੀ ਹਨ। ੦ ਪਾਂਡਵਾ ਨਾਮ੍ ਧਨਮ੍ ਜਯਹ – ਪਾਂਡਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ – ਉਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਨੇ, ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਵਿਭੂਤੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ੦ ਮੁਨੀਨਾਮ੍ ਅਪਿ ਅਹਮਮ ਵਿਆਸਹ – ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਚਾਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਭਾਗ, ਪੁਰਾਣ, ਉਪ-ਪੁਰਾਣ, ਮਹਾਭਾਰਤ ਆਦਿ ਜੋ ਕੁੱਝ ਸੰਸਕ੍ਰਤ-ਵਾਙਮਯ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਵਿਆਸਜੀ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦਾ ਫਲ ਹੈ। ਅੱਜ ਵੀ ਜੇ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਵਿਆਸ ਜੀ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਰਿਆਂ ਮੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਆਸ ਜੀ ਮੁੱਖ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਵਿਆਸ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਭੂਤੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ੦ ਕਵੀ ਨਾਮ੍ ਓਸ਼ਨਾ ਕਵਿਹ – ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀਯ ਸਿਧਾਤਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਪੰਡਿਤ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਕਵੀ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼ੁਕਰਅਚਾਰੀਆ ਮੁੱਖ ਹਨ। ਸ਼ੁਕਰਅਚਾਰੀਆ ਸੰਜੀਵਨੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਗਿਆਤਾ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਕਰਨੀਤੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਕਾਰਨ ਭਗਵਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਵਿਭੂਤੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਮੰਨ ਲੈਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਯਾਦਵ, ਵ੍ਰਸ਼ਣੀ ਜ਼ਾਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵ੍ਰਸ਼ਣੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਵਾਸੁਦੇਵ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਸਨ, ਏਸੇ

ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਸੁਦੇਵ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਯਾਦਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਕੇਵਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਹਨ। ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਧਨੰਨਜਯਾ ਇਸ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਕਿ ਉਹ ਅਨੇਕਾਂ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਦੀ ਦੌਲਤ ਲੋਕ ਹਿੱਤ ਤੇ ਸਮਾਜ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਹੀ ਖਰਚ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਰਜਨ ਹੈ, ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ ਨਹੀਂ, ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਕਥਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਕਿ ਉਹ (ਅਰਜਨ) ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਮੁੰਨੀ ਉਹ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਵੱਲ ਸਾਧਨਾ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਸਾਧਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਆਸ ਰਿਸ਼ੀ ਪੱਕੇ ਮੁਨੀ ਸਨ। ਆਪ ਨੂੰ ਵੇਦ ਵਿਆਸ ਬਦਰਾਇਣਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਨੂੰ ਦਵੇਪਯਾਨਾ ਜਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇਵਪਯਾਨਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਆਪ ਦਾ ਰੰਗ ਕਾਲ਼ਾ ਸੀ। ਵਿਆਸ ਜੀ ਨੇ ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਸੂਤਰਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਆਪਦੀ ਮਾਤਾ ਸਤਿਆਵਤੀ ਹੈ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਤੇ ਅਠਾਰਾਂ ਪੁਰਾਣ ਆਪ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਆਪ ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨੀ ਸੁਕਯਾ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸਨ। ਆਪ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਹਰ ਵਸਤੂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਗਿਆਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਵੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਪਿੱਛੋਂ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੀ ਕਵੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਓਸ਼ਾਨਾ ਕਵੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ ਹਨ। ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਕਰਯ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਪ ਅਜਿਹੇ ਪੁਰਸ਼ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਸਨ ਕਿ ਮੁਰਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਨੇ ਅਸੁਰਯ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਜਿਹੜੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

✪ ✪ ✪

10.38 ਸ਼ਲੋਕ :

दण्ड: दमयताम् अस्-मि, नी-ति: अस्-मि जिगीषताम्। मौनम् च एव अस्-मि गुह्-यानाम्, ज्ञानम् ज्ञा-न-वताम् अहम्॥

ਦੰਡਹ ਦਮਯਤਾਮ੍ ਅਸ੍ਮਿ, ਨੀਤਿਹ ਅਸ੍ਮਿ ਜਿਗੀਸ਼ਤਾਮ੍।

ਮੌਨਮ੍ ਚ ਏਵ ਅਸ੍ਮਿ ਗੂਹ੍ ਯਾਨਾਮ੍, ਗਯ੍ਾਨਮ੍ ਗ੍ਯ੍ਾਨਵਤਾਮ੍ ਅਹਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਦੰਡਹ : ਰਾਜ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਭੁੱਤਵ। ਦਮਯਤਾਮ੍ : ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਅਸ੍ਮਿ : ਮੈਂ ਹਾਂ। ਨੀਤਿਹ : ਨੀਤੀ ਵਾਨਤਾ। ਅਸ੍ਮਿ : ਮੈਂ ਹਾਂ। ਜਿਗੀਸ਼ਤਾਮ੍ : ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜਿਹੜੇ ਵਿਜੇ ਦੇ ਅਭਿਲਾਸ਼ੀ ਹਨ। ਮੌਨਮ੍ : ਚੁੱਪ, ਖਾਮੋਸ਼ੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਏਵ : ਭੀ। ਅਸ੍ਮੀ : ਮੈਂ ਹਾਂ। ਗੂਹ੍ਯਾ ਨਾਮ੍ : ਭੇਤਾਂ, ਗੁਪਤ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ। ਗਿਆਨਮ੍ : ਗਿਆਨ। ਗਯ੍ਾਨਮ੍ : ਗਿਆਤਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਦਮਨ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦੰਡ (ਦਮਨ ਸ਼ਕਤੀ) ਹਾਂ। ਜਿੱਤਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਨੀਤੀ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਗੋਪੀਨੀਆਂ ਭਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੌਨ ਹਾਂ। ਗਿਆਨਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗਿਆਨ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਦੰਡਹ ਦਮਯਤਾਮ੍ ਅਸ੍ਮਿ = ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਦੁਸ਼ਟਤਾ ਤੋਂ ਬਚਾ ਕੇ ਸਨ੍ਮਾਰਗ ’ਤੇ ਲਿਆਉਦ ਲਈ ਦੰਡ ਨੀਤੀ ਮੁੱਖ ਨੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਆਪਣੀ ਵਿਭੂਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਨੀਤਿਹ ਅਸ੍ਮਿ ਜਿਗੀਸ਼ਤਾਮ੍ – ਨੀਤੀ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਣ ’ਤੇ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਵਿਜੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਨੀਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਜੇ ਠਹਿਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਆਪਣੀ ਵਿਭੂਤੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ੦ ਮੌਨਮ੍ਚ ਏਵ ਅਸ੍ਮਿ ਗੁਹ੍ ਯਾਨਾਮ੍ – ਗੁਪਤ ਰੱਖਣ ਯੋਗ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਭਾਵ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮੌਨ (ਚੁੱਪ ਰਹਿਣਾ) ਮੁੱਖ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦਾ। ਗੁਪਤ ਭਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮੌਨ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਆਪਣੀ ਵਿਭੂਤੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ੦ ਗ੍ਯ੍ਾਨਮ੍ ਗ੍ਯ੍ਾਨ ਵਤਾਮ੍ ਅਹਮ੍ – ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਕਲਾ ਕੌਸ਼ਲ ਆਦਿ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਗਿਆਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ, ਉਹ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਵਿਭੂਤੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਗਿਆਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਆਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨਦੀ ਵਿਭੂਤੀ ਮੰਨਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਹੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਰਾਜੇ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਗ਼ਲਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ, ਕਸੂਰ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਵੇ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀ (ਸਾਗਰ-ਮੰਥਨ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ) ਇੱਕ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਕਾਰਜ ਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਨਿਆਇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਸੂਰਵਾਰ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨਾਲ ਨਿਆਇ ਹੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੰਜ ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਬੋਲਕੇ ਨਾ ਕਹੇ, ਅੰਦਰੋਂ ਮਨ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਧਾਰਣ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੁਜਰਮ ਸਜ਼ਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਬਖਸ਼ਸ਼ ਹੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਬਿਮਾਰੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਦਾ ਇਲਾਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦਰਅਸਲ ਇਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵੱਲੋਂ ਜਾਣੇ ਅਣਜਾਣੇ ਜੋ ਬਕਾਇਦਗੀਆਂ ਅਥਵਾ ਗ਼ਲਤੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਦਲੇ ਮਿਲੀ ਸਜ਼ਾ ਹੀ ਤਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰ ਅਸਾਡੇ ਲਈ ਯਾਮਾ (ਨਿਅੰਤਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ) ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਵੀ ਹੈ। ਜੋ ਅਸਾਨੂੰ ਸਾਡੀਆਂ ਗ਼ਲਤੀਆਂ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੀਤੀ, ਏਥੇ ਨੀਤੀਵਾਨਤਾ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਲਈ ਗਈ ਹੈ। ਨੀਤੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਠੀਕ ਵਰਤਾਓ, ਠੀਕ ਸੰਬੰਧ, ਠੀਕ ਵਿਵਹਾਰ ਅਥਵਾ ਠੀਕ ਆਚਰਣ ਹੈ। ਇਹ ਸਦਗੁਣ ਨੀਤੀ ਤੋਂ ਉਪਜਣ ਵਾਲੇ ਗੁਣ ਹਨ। ਜੇ ਕੋਈ ਜਿੱਤ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਜਿੱਤ ਗ਼ਲਤ ਢੰਗ ਅਪਣਾ ਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਹ ਜਿੱਤ ਚਿਰ ਸਥਾਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਨਵੀਆਂ ਉਲਝਣਾਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੁਲੀਨ ਅਥਵਾ ਉੱਤਮ ਵਧੀਆਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਿੱਤ ਕੁਲੀਨ ਤੇ ਉੱਤਮ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਕੰਮ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਤੰਦਰੁਸਤ ਸਵੱਛ ਨੀਤੀ ਧਾਰਨ ਕਰਨੀ ਨੀਤੀਵਾਨਤਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਨੀਤੀ ਹੀ ਦੈਵੀ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਢਾਲ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਭੇਦ ਉਹ ਹੈ, ਜੋ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਾਂਝੀ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਨਾ ਮਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੱਸੀ ਜਾਵੇ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਜ਼ਾਬਤੇ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹਣਾ ਗੁਪਤ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਕੁੱਝ ਕੁ ਨੂੰ ਹੀ ਲਾਭ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਦੂਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਜਾਚਨਾਵਾਂ ਲਈ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀਆਂ ਛੁਪੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ, ਨੂੰ, ਗੁਪਤ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਜੋ ਚੰਗੇਰਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਬਹੁਤੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤੰਗ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਗੋਚਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਜੋ ਦਿਲ ਤੋਂ ਪਵਿੱਤਰ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਜਗਿਆਸਾ ਪੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਥਰਥਰਾਹਟ ਤੇ ਕੰਬਣੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਧੁਨੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਚੁੱਪ ਦਾ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਗਤੀਹੀਣ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਥਰਥਰਾਹਟ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਜੋ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਭਾਸ਼ਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਮਿੱਠ ਬੋਲੜੇ ਹਨ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੇ ਹਨ। ਅਗਿਆਨੀ ਲਈ ਕੋਈ ਵੀ ਗੁਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਨਾ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁੱਝ ਲੁਕਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਥੇ ਹੀ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਗਿਆਤਾ ਦੀ ਤ੍ਰੈ-ਮੂਰਤੀ ਹੈ – ਗਿਆਨ ਜਾਣਨ ਯੋਗ ਵਸਤੂ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਜਾਣਨ ਦੀ ਵਿਧੀ – ਗਿਆਤਾ ਵੱਲੋਂ ਸੋਧੀ ਗਈ ਹੋਵੇ

ਤਾਂ ਇਹ ਆਤਮ-ਵਿੱਦਿਆ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਏਸ ਅਵੱਸਥਾ ਅੰਦਰ ਸਵੈ-ਗਿਆਨ ਦੀ ਸੀਮਾ ਅਸੀਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਰਤਾ ਤੇ ਕਰਮ ਇੱਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਏਸੇ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, 'ਮੈਂ ਬੁੱਧੀਮਾਨਾਂ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਹਾਂ।"

✪ ✪ ✪

10.39 ਸ਼ਲੋਕ :

यत् च अपि सर्व-भू-तानाम्, वीजम् तत् अहम् अर्जुन। न तत् अस्-ति विना यत्, (अ) स्-यात् मया भू-तम् चर-अचरम्॥

ਯਤ੍ ਚ ਅਪਿ ਸਰ੍ਵ ਭੂਤਾਨਾਮ੍, ਬੀਜਮ੍ ਤਤ ਅਹਮਮ ਅਰ੍ਜੁਨ।

ਨ ਤਤ੍ ਅਸ੍ਤਿ ਵਿਨਾ ਯਤ੍ (ਅ), ਸਯਾਤ੍ਮਯਾ ਭੂਤਮ੍ ਚਰ ਅਚਰਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਤ੍ : ਕਿਹੜਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਪਿ : ਭੀ। ਸਰ੍ਵ ਭੂਤਾਨਾਮ੍ : ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਬੀਜਮ੍ : ਬੀਜ। ਤਤ੍ : ਉਹ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਅਰ੍ਜੁਨ : ਹੇ ਅਰਜਨ। ਨ : ਨਾ। ਤਤ੍ : ਉਹ। ਅਸ੍ਤਿ : ਹੈ। ਬਿਨਾਂ : ਬਗ਼ੈਰ। ਯਤ੍ : ਕਿਹੜਾ। ਸਯਾਤ੍ : ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਯਾ : ਮੇਰੇ ਰਾਹੀਂ। ਭੂਤਮ੍ : ਜੀਵ। ਚਰਅਚਰਮ੍ : ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਗਤੀਹੀਣ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਅਰਜਨ! ਜੋ ਵੀ ਸਮੁੱਚੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਬੀਜ (ਉਤਪਤੀ ਕਾਰਨ ਤੁਖ਼ਮ) ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਵੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਗਤੀਹੀਣ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜੋ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ (ਅਸ੍ਤਿਵਿਵਵਾਨ) ਹੋਵੇ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਯਤ੍ ਚ ਅਪਿ ਸਰਵ ਭੂਤਾਨਾਮ੍, ਵੀਜ੍ਮ ਤਤ੍ ਅਹਮ ਅਰ੍ਜੁਨ – ਇਥੇ ਭਗਵਾਨ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਰ ਦੱਸਦੇ ਹਨ, ਸਭ ਦਾ ਕਾਰਣ ਅਥਵਾ ਬੀਜ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ। ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਬੀਜ ਵੀ ਮੈਂ ਹਾਂ। 7.10 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਆਪਣੇ ਨੂੰ ਸਤਾਨਤਨ ਬੀਜ ਤੇ 9.18 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਅਵ੍ਯਯ ਬੀਜ ਤੇ ਏਥੇ ਕੇਵਲ ਬੀਜ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਜਿਵੇਂ ਦਾ ਤਿਵੇਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਸੰਸਾਰ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਨਾਲੋ ਨਾਲ ਵਿਆਪਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। ੦ ਨ ਤਤ੍ ਅਸ੍ਤਿਵਿਨਾ ਯਤ੍ (ਅ) ਸ੍ਯਾਤ੍ ਮਯਾ ਭੂਤਮ੍ ਚਰ ਅਚਰਮ੍ – ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਜੜ ਚੇਤਨ ਸਥਾਵਰ ਜੰਗਮ ਚਰ ਅਚਰ ਆਦਿ ਜੋ ਕੁੱਝ ਵੀ ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਮੇਰੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਸਭ ਕੁੱਝ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ। ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ, ਬੁੱਧੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਗੱਲ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਇੰਜ ਕਰਕੇ ਸਾਧਕ ਦਾ ਮਨ ਭਗਵਾਨ ਵੱਲ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਸਿਵਾਏ ਚਰ ਅਚਰ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ, ਸਭ ਕੁੱਝ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ। (ਵੇਖੋ 18.24 ਸ਼ਲੋਕ)

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜੀਵ ਕੋਈ ਵੀ ਹੈ, ਵਸਤੂ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹੈ। ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੈ ਗਤੀਹੀਣ ਹੈ, ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਹੈ, ਜਿਹੋ ਜਿਹੀ ਵੀ ਹੈ, ਸਭ ਜੀਵਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਕਰਤਾ, ਉਤਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਜੀਵਨ ਸਰੋਤ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

10.40 ਸ਼ਲੋਕ :

न अन्तः अस्-ति मम दिव्-यानाम्, वि-भू-तीनाम् परम्-तप। एषः तु उद्-देशतः प्र-उक्तः, वि-भूतेः वि-स्तरः मया॥

ਨ ਅੰਤਹ ਅਸ੍ਤਿ ਮਮ ਦਿਵ੍ਯਾਨਾਮ੍, ਵਿਭੂਤੀਨਾਮਮ ਪਰਮ੍ਤਪ।

ਏਸ਼ਹ ਤੁ ਓਦ੍ ਦੇਸ਼ਤਹ ਪ੍ਰੋਕਤਹ, ਵਿਭੂਤਹ ਵਿਸ੍ਤਰਹ ਮਯਾ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਨ : ਨਾ। ਅੰਤਹ : ਅੰਤ। ਅਸ੍ਤਿ : ਹੈ। ਮਮ : ਮੇਰਾ। ਦਿਵ੍ਯਾਨਾਮ੍ : ਦੈਵੀ। ਵਿਭੂਤੀਨਾਮ੍ : ਸ਼ੋਭਾ ਮਾਨ। ਪਰਮ੍ਤਪ : ਹੇ ਪਰਮਤਪਾ। ਏਸ਼ਹ : ਇਹ। ਤੁ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਓਦ੍ ਦੇਸ਼ਤਹ : ਸੰਖੇਪ ਬਿਆਨ। ਪ੍ਰੋਕਤਹ : ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਸ੍ਤਰਹ : ਵਿਸ਼ੇਸ਼। ਮਯਾ : ਮੇਰੇ ਰਾਹੀਂ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਪਰਮਤਪ! ਮੇਰੀ ਦਿੱਬ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਵਿਸਥਾਰ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਇੱਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ (ਸੰਖੇਪ ਨਾਲ) ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਮਮ ਦਿਵ੍ ਯਾਨਾਮ੍ – ਭਿਵੂਤੀ ਨਾਮ੍ = ਦਿਵਯ ਸ਼ਬਦ ਅਲੌਕਿਕਤਾ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦਾ ਸੂਚਿਕ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਦਾ ਮਨ ਜਿੱਥੇ ਚਲਿਆ ਜਾਵੇ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਹ ਦਿਵਯਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਦਿਵਯ ਸ਼ਕਤੀ ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਹੈ, ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਦਿਵਯ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਵੀ ਨਿਤ੍ਯ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। (ਵੇਖੋ ਸ਼ਲੋਕ 11.52) ਭਗਵਾਨ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਤੱਤਵ ਤੋਂ ਦਿਵਯ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦੀਆਂ ਹੀ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਨ ਅਨੰਤਹ ਅਸਤਿ = ਭਗਵਾਨ ਦੀਆਂ ਦਿਵਯ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ। ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਵੀ ਅਨੰਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਲੀਲਾਵਾਂ ਵੀ ਅਨੰਤ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, 'ਮੇਰੇ ਰਾਹੀਂ ਪਰਮਾਣੂਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਸਮਯ ਤੋਂ ਗਿਣੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਕਰੋੜਾਂ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡਾਂ ਨੂੰ ਰਚਣ ਵਾਲੀ ਮੇਰੀ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਭਗਵਾਨ ਅਨੰਤ ਅਸੀਮ ਅਗਾਧ ਹਨ। ਅਸੀਮ ਹਨ, ਕਾਲ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਮੁੱਕ ਹਨ। ਤਲ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਭਗਵਾਨ ਅਗਾਧ ਹਨ। ਅਗਾਧ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਗਾਧ ਨਾਂ ਤਲ ਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਜਲ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਤਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਤਲ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਅਗਾਧ ਹੈ ਗਹਿਰਾ ਹੈ। ੦ ਏਸ਼ਹ ਤੁ ਓਦ੍ ਦੇਸ਼ਤਹ ਪ੍ਰੋਕਤਹ – ਵਿਭੂਤਹ ਵਿਸ੍ਤਾਰਹ ਮਯਾ – 10.18 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਅਰਜਨ ਨੇ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤਾਂ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ – ਕਹਿ ਕੇ ਅਰਜਨ ਦੀ ਜਗਿਆਸਾ ਜਗਾਈ ਸੀ ਤੇ ਫਿਰ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਵਿਸਤਾਰ ਲੌਕਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾ ਮਾਤਰ ਅਥਵਾ ਸੰਖੇਪ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਦਾ ਅਰਥ ਦੈਵੀ ਪ੍ਰਗਟਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਮੁਰਗੀ ਮਾਂ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਚੋਗਾ ਚੁਗਣ ਦੀ ਜਾਂਚ ਸਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਬੱਚਾ ਵੀ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਵੇਖ ਕੇ, ਸਮਝ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਸਿੱਖ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੈਵੀ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਸਦਕੇ ਹਰ ਜੀਵ ਨੂੰ ਹੋਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਸਾਧਕ, ਜਦੋਂ ਵੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਤਿ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਵੱਲ ਉਚਿੱਤ ਮਾਰਗ ਹੈ। 'ਪ੍ਰਭੂ

ਦੇ ਸਮੁੱਚ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਔਖਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਹੀ ਇੰਜ ਕਰਨ ਦਾ ਹੌਂਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ? ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਦਿਆਲਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਪੂਰਣ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਅਤਿ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਮੰਨ ਲਈਏ ਕਿ ਕੋਈ ਜੇ ਗੰਗਾ ਨੂੰ ਵੇਖਣਾ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਵਿੱਚ ਡੁਬਕੀ ਲਾ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਗੰਗੋਤਰੀ ਤੋਂ ਗੰਗਾ ਸਾਗਰ ਤੱਕ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਸਰੋਤ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਪਵਿੱਤਰ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਤੋਂ ਯੋਗ ਢੁਕਵੀਂ ਥਾਂ ਉਪਰ ਮਿਲੋ, ਤੁਹਾਡੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਪੂਰੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ' (ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ)।

✪ ✪ ✪

10.41 ਸ਼ਲੋਕ :

यत् यत् वि-भू-ति-मत् सत्त्वम्, श्रीमत् ऊर्जितम् एव वा। तत् तत् एव अव-गच्छ त्वम्, मम तेजः-अंश-सम्-भवम्॥

ਯਤ੍ ਯਤ੍ ਵਿਭੂਤਿ ਮਤ੍ ਸਤਵਮ੍, ਸ਼੍ਰੀਮਤ੍ ਉਰ੍ਜਿਤਮ੍ ਏਵ ਵਾ।

ਤਤ੍ ਤਤ੍ ਏਵ ਅਵ ਗੱਛ ਤ੍ਵਮ੍, ਮਮ ਤੇਜਹ ਅੰਸ ਸਮ੍ਭਵਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਤ੍ ਯਤ੍ : ਜੋ ਵੀ ਹੈ। ਵਿਭੂਤਿਮਤ੍ : ਸ਼ੁਹਰਤ ਠਾਠ ਬਾਠ ਬਣਾਉਣੀ। ਸਤਵਮ੍ : ਜੀਵ। ਸ਼੍ਰੀਮਤ੍ : ਖੁਸ਼ਹਾਲ। ਉਰਜਿਤਮ੍ : ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ। ਏਵ : ਭੀ। ਵਾ : ਜਾ। ਤਤ੍ ਤਤ੍ : ਉਹ। ਏਵ : ਸਿਰਫ਼। ਅਵਗੱਛ : ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਤ੍ਵਮ੍ : ਆਪਦਾ, ਤੇਰਾ। ਮਮ : ਮੇਰਾ। ਤੇਜਹ : ਅੰਸ਼, ਸਮ੍ਭਵਮ੍ : ਸ਼ੋਭਾ ਜੋ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਇੱਕ ਭਾਗ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵੀ ਵਿਭੂਤਿਮਾਨ (ਈਸ਼ਵਰ ਯੁਕਤ) ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ (ਸਮ੍ਰਿਧਿਯੁਕਤ) ਜਾਂ ਉਰਜਿਤ (ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ) ਪਦਾਰਥ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਤੇਜ਼ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਹੋਇਆ ਮੰਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਯਤ੍ ਯਤ੍ ਵਿਭੂਤਿ ਮਤ੍ ਸੱਤਵਮ੍, ਸ਼੍ਰੀਮਤ੍ ਉਰਜਿਤਮ੍ ਏਵ ਵਾ - ਸੰਸਾਰ ਮਾਤਰ ਵਿੱਚ, ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਸਜੀਵ ਨਿਰਜੀਵ ਵਸਤੂ ਵਿਅਕਤੀ ਘਟਨਾ ਹਾਲਤ ਗੁਣ ਭਾਵ ਕਿਰਿਆ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕੁੱਝ ਇਸ਼ਵਰ੍ਯ ਦੇਖੇ, ਸ਼ੋਭਾ ਜਾਂ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇਖੇ, ਬਲਵਤ ਦੇਖੇ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਜਾਂ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਵੇਖੇ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਤੇਜ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਹੋਇਆ ਮੰਨੇ। ਇਹ ਸਭ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਜੋ ਕੁੱਝ ਵੀ ਅਸਥਾਈ ਹੈ। ਹਰ ਵਸਤੂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਪ੍ਰਭੂ ਵੱਲ ਨਾ ਜਾ ਕੇ, ਵਸਤੂ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਥਾਈ ਸੁੱਖ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਅਨਿਤ੍ਯ ਵਸਤੂ ਕਦੇ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਸਭ ਵਸਤਾਂ ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਭ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਵੇਸ਼ਵਾ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਰਸਮਈ ਗਾਣੇ ਨੂੰ ਸੁਣਕੇ ਜੇ ਕੋਈ ਸੰਤ ਉਸ ਦੇ ਸੁਰੀਲੇ ਕੰਠ ਵਾਲੇ ਗਾਣੇ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਵੇਸਵਾ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਤ, ਉਸ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਵੇਸਵਾ ਨੂੰ ਮਿਠਾਸ ਭਰਿਆ ਕੰਠ ਪਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵੀ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਦਾ ਏਥੇ ਵਰਨਣ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਭਗਵਾਨ (ਦੇਖੋ 10.20 ਸ਼ਲੋਕ ਤੋਂ 10.39 ਸ਼ਲੋਕ ਤੱਕ) ਅਸ੍ਮਿ ਪਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ 'ਮੈਂ ਹਾਂ' ਕੇਵਲ ਤਿੰਨ ਥਾਂ 'ਤੇ 10.24 ਤੇ 10.27 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਵਿਧਿ ਅਤੇ 10.41 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਅਵਗੱਛ ਪਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਜਾਣਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਭਨਾਂ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਦੀ ਅਤੇ ਸਾਵਧਾਨ ਹੋ ਕੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਲੋਕ ਗੁਰੂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਮੇਰੀਆਂ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੋ। ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪ ਖੁਦ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਕੇ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਫੈਲਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਅਸਲ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵੀ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰਭੂ ਸਵੈ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੈ। ਉਹ ਹਰ ਵਸਤੂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸ਼ੋਭਾ ਹੈ, ਬੁੱਧੀਮਤਾ ਹੈ, ਠਾਠ ਬਾਠ ਹੈ, ਸੁੰਦਰਤਾ ਹੈ, ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਵਸਤਾਂ ਵਿੱਚ ਦੈਵੀ-ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ (ਪ੍ਰਭੂ) ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਵੀ ਸਾਡੀ ਕਲਪਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਵੱਲ ਸਾਡਾ ਧਿਆਨ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਵਿਸਮਾਦ ਅਥਵਾ ਮਸਤੀ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਭੇਜਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਰਹਿਮਤਾਂ ਭਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਬਲਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, 'ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਕੀ ਅਰਥ ਹਨ ? ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਜਿਸ ਦਾ ਦੈਵੀ ਸਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਗਰ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲਹਿਰਾਂ ਹਨ, ਛੱਲਾਂ ਹਨ, ਜਵਾਰ-ਭਾਟਾ ਹੈ, ਬੁਲਬਲੇ ਹਨ, ਝੱਗ ਹੈ, ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਫੁਹਾਰਾਂ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਚਿੱਤ ਆਕਾਸ਼ ਦਾ ਵੀ ਇਹੋ ਰੂਪ ਹੈ, ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਪਾਸਾਰ ਤਾਂ ਹੀ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲੜੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਰੱਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

10.42 ਸ਼ਲੋਕ :

अथवा बहुना एतेन, किम् ज्ञा-तेन तव अर्जुन। विष्टभ्य अहम् इदम् कृत्स्नम्, एक-अंशेन स्थितः जगत्॥

ਅਥਵਾ ਬਹੁਨਾ ਏਤੇਨ, ਕਿਮ੍ ਗ੍ਯ੍ਾਤੇਨ੍ ਤਵ ਅਰ੍ਜੁਨ।

ਵਿਸ਼੍ਟ੍ ਭ੍ਯ ਅਹਮ੍ ਇਦਮ੍ ਕ੍ਰਤ੍ਸ੍ਨਮ੍ ਏਕ ਅੰਸ਼ੇਨ ਸ੍ਥਿਤਹ ਜਗਤ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਥਵਾ : ਜਾ। ਬਹੂਨਾ : ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ। ਏਤੇਨ : ਇਸ ਰਾਹੀਂ। ਕਿਮ੍ : ਕੀ ? ਗ੍ਯਾਤੇਨ : ਜਾਣੇ ਗਏ। ਅਰ੍ਜੁਨ : ਹੇ ਅਰਜਨ। ਵਿਸ਼੍ਟ੍ਭ੍ਯ : ਸਹਾਇਤਾ ਸਮੱਰਥਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਇਦਮ੍ : ਇਹ। ਕ੍ਰਤ੍ਸ੍ਨਮਮ : ਸਾਰੇ। ਏਕ ਅੰਸ਼ੇਨ : ਇੱਕ ਹਿੱਸੇ ਨਾਲ। ਸ੍ਥਿਤਹ : ਸਥਿਤ ਹੈ। ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਗਤ੍ : ਸੰਸਾਰ, ਜਗਤ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਅਥਵਾ, ਹੇ ਅਰਜਨ! ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਜਾਣਨ ਤੋਂ ਤੇਰਾ ਕੀ ਮੰਤਵ ਹੈ ? ਮੈਂ ਇਸ ਸੰਪੂਰਨ ਜਗਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅੰਸ਼ ਤੋਂ ਧਾਰਣ ਕਰ ਸਥਿਤ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਥਵਾ - ਭਗਵਾਨ, ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਤੂੰ ਜੋ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੈਂ ਉੱਤਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਤੇਰੇ ਲਈ ਇੱਕ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੱਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ੦ ਬਹੁਨਾ ਏਤੇਨ ਕਿਮ੍ ਗ੍ਯਾ ਤੇਨ ਤਵ

ਅਰ੍ਜੁਨ – 'ਭਈਆ ਅਰਜਨ! ਤੈਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਨ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਮੈਂ ਘੋੜੇ ਦੀ ਲਗਾਮ ਤੇ ਚਾਬਕ ਫੜ ਕੇ ਤੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠਾ ਹਾਂ। ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ ਪਰ ਮੇਰੇ ਇਸ ਸਰੀਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਅੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਨੰਤ ਕੋਟਿ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਮਹਾਸਰਗ ਤੇ ਮਹਾਪ੍ਰਲਯ – ਦੋਵੇਂ ਅਵੱਸਥਾਵਾਂ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠਾ ਹਾਂ। ਤੇ ਤੇਰੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਹਾਂ, ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਹਾਂ, ਫਿਰ ਤੈਨੂੰ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਜਾਣਨ ਦੀ ਲੋੜ ਵੀ ਕੀ ਹੈ ? ੦ ਵਿਸ਼੍ਟ੍ਭ੍ਯ ਅਹਮ੍ ਇਦਮ੍ ਕ੍ਰਤਸ੍ਨਮ੍ ਏਕ ਅੰਸ਼ੇਨ ਸਿਥ੍ਤਹ ਜਗਤ੍ – 'ਮੈਂ ਇਸ ਸੰਪੂਰਣ ਜਗਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅੰਸ ਤੋਂ ਵਿਆਪਤ ਕਰਕੇ ਸਿਥਤ ਹਾਂ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਨੰਤ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਤੋਂ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਸ਼ ਭਾਗ ਰੁਕਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅੰਸ਼ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਦੇ ਰਹਿਣ 'ਤੇ ਵੀ ਖਾਲੀ ਥਾਂ ਪਈ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਸਾਡੀ ਬੁੱਧੀ ਹੈ, ਅਨੇਕਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਲਿਪੀਆਂ ਕਲਾਵਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਅਸੀਂ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਕਿ ਸਾਡੀ ਬੁੱਧੀ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਭਰ ਗਈ ਹੈ, ਹੋਰ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਥਾਂ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਅੰਸ਼ ਬੁੱਧੀ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਭਰਦਾ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਅਤੀਤ ਅਨੰਤ ਅਸੀਮ ਤੇ ਅਗਾਧ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਸ਼, ਅਨੰਤ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਏਥੇ ਕਿਧਰੇ ਜੋ ਕੁੱਝ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਵਿਭੂਤੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਮੰਨਣ ਨਾਲ ਯੋਗ (ਸੰਬੰਧ) ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਦਸਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਨਾਂ ਵਿਭੂਤੀ-ਯੋਗ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇੱਕ ਤੱਜਰਬੇਕਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਨਹੀਂ ਵਿਖਾ ਸਕਦਾ ਜੇਕਰ ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਬੋਰੀ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਭੱਜਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਅੰਸਖ ਰੂਪ ਹਨ, ਅਨੇਕਾਂ ਚਿਹਰੇ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਵਿਖਾਵਾ ਨਾ ਮਾਤੁਰ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਸੀਮਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ, ਉਸ ਦਾ ਮਹੱਤਵਹੀਣ-ਪੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਅਨੰਨਤਾ ਸਦੀਵਤਾ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ, ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਆਕਾਰ ਵਿੱਚ ਤੁੱਛ ਜਿਹੇ ਛੋਟੇ ਧੱਬੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਹ ਲੈਣੀ ਔਖੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਝਣਾ ਕਿੰਨਾ ਔਖਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਾ-ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, "ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ, ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਵੀ ਹੈ (ਸਗੁਣ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰੂਪ) ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਸਮਝ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਇਹ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕੀ ਹੈ ?"

✪ ✪ ✪